

Микола Нагнибіда

ПЕРЕДЧУТТЯ

Моя прославлена країна
Ще до зорі встає — не спить,
Як дружня з'єднана родина,
Одним живе, одним горить.

І я помітив, що частіше
На обрій дивиться комбат,
Про дальні води часто пише
З Кронштадта мій молодший брат.

І чайка, линучи у хмари,
Мені здається літаком,
І грому першого удари —
Гарматним залпом за бортом.

І серед ночі штормової
Мов бачу битву наяву ...
Вітчизни воїн перед боем —
Бажанням подвигу живу.

Квітень 1939 р.
Харків

ТОПОЛЯ

Десь біля моря, в рідній стороні
В степу просторім бачиться мені:
Одна однісінька тополя вироста
У самоті печальна і проста.

Хто залишив її, в які літа?
Весною одиноко розквіта,
А влітку стан дівочий вигина
І роздигається у вересні одна.

А біля неї хмароньки плывуть,
І десь то одна одну доженуть,
І колос колосу кладе поклін,
І два шляхи зливаються в один.

Давно, давно — тополі не було —
Виходив я у поле за село
І до туманів ранішніх бродив,
Та жаль, дівчину вірну не любив.

Вона кудись поинула, як птах,
А серце любляче залишила в степах ...
Чи не докором вірної, мені
Зросла тополя в рідній стороні?

Харків, 1939 р.

Олександр Паращенко

СТРАЧЕНИЙ ТАЛАНТ

ПОВІСТЬ

Було надвечір. Темносірі хмари заволокали небо. Порошисть густий дощ. Бур'яни лопотіли під дощем, ніби плакали за літом, що тікало. А вітер сердито крутив і торсав тонкі лози на ставищі та, як батогом, хльостав ними по стовбурах коренастих верб.

Ставище в такі часи, звичайно, порожніе: ні людей, ні худоби, тільки пташки, негодою злякані, пурхають з віти на віту.

Але зараз чути кроки по мокрій землі. Забовтана зігнута людина кралася поміж кущами. Вона прямувала до села. Через городи. Вже он гнеться під стріхами осель. Обережно поглядає на вулицю. Треба на той бік перейти, до хати. Та раптом з сусіднього двору несамовитий вишук:

— Стій !!

І водночас — поліційний сюрчок. А насупроти зза рогу — два поліцаї.

— Он самий ... Тесленко, — з неприхованим задоволенням сказав один, підносячи над головою затриманого шаблюку.

Та іронічний і зневажливий погляд змученого Тесленка пристидав, мабуть, завзятого поліцає. Ніби виправдуючися, він додав:

— Нам приказано заарештувати вас. Пожалуйте в хату.

Тесленко рушив.

Попереду — вузькоспинний, високий поліцай. На його мундирі поприставала солома. А слідом підтюпцем біг той, що перший упізнав Тесленка. Він був цілковитою протилежністю передньому: присадкуватий, круглогрудий. Весь час він смикав себе за щетинистого вуса та ніяк не міг витягти з нього соломяного остюка.

Поліцейські давненько вже чекали Тесленка в ожереді соломи. І тепер виявляли відверто задоволення, що їм, нарешті, пощастило в полюванні.

По селу блискавично поширилась звістка про арешт. Сходи-

лися селяни. Півколом оточували поліцаїв та арештанта, якому виносила мати торбиночку з хлібом.

Мати голосила. Схлипували жінки. Хмурилися з пониклими головами чоловіки. Тремтіли, тулилися до матерів налякані діти.

Поглянувши в гурт народу, Тесленко одразу вгледів її — Орису. В опущених віях дівочих блищали сльози, а губи ледве помітно здригувались від плачу.

«Хоч би тепер, — подумав він, — хоч би тепер не взнали про наші стосунки. Бо заклують бідну дівку».

— А ну, розійдись!.. — закричав присадкуватий поліцай, стурбований співчутливою до Тесленка мовчанкою селян.

Арештанта повели. Він ще раз поглянув на односельців, та все стояли з пониклими головами, як на похоронах. Тільки Орися підняла своє округле лице, ніби рвалася за ним, чи хотіла не розлити зайвих сліз, щоб не видати горя.

Він пішов. А дощ не переставав. Брудносіра покривка хмар здавалося, зовсім наголову сповзла й трусила холодні бризки дощу.

Грязюка всмоктувала обважнілі ноги. І весь забовтаний, промоклий до рубця, він ледве рухався. Йому не дали навіть переодягтися. Мокрий одяг холодним панцирем сковував тіло. Він тремтів.

Хатки були розкидані в лощині. З низькими стріхами, трухлими дахами — вони скидалися на розвалені копиці торішньої соломи. Такими побачив Харківці Тесленко Юхим, коли прийшов до Строїв брати весільні рушники.

Строї жили на Загорянівському кутку. Рік у рік вони бідували. Літо наставало — ходили до панської економії. А взимку — хто на заробітки, хто в шинок горілкою лихо заливати. Сидір Строй спився остаточно і вмер, залишивши дружині четверо дітей. Отож до найстаршої, Явдохи, Юхим Тесленко й приставав у прийми.

Він був із сусіднього села Безсал. Здоровий, красивий. Тільки одна вада — безрукий.

Та це не смутило молодого. Вона говорила:

— Хоч одна рука, але й та золота: Юхим грамоту знає.

Справді бо, Тесленко трохи знався на письмі — дяк навчив. І це було єдиною втіхою для тещі та молодого, бо ніякого подарунка з Безсал Юхим не привіз: нічим було з братами ділитися...

Йшли дні. Раділо й пестилось молоде подружжя. Тесленка в Харківцях прийняли як поважну, начитану людину. Згодом він був уже писарем у зборні. Всякі «бомаги» переписував і навіть складав. Від начальства — хвала і від громади — пошана.

Молодиця його відчувала хто зна яку подяку та жіноче щастя. Їй здавалось — тепер аж кінець злидням. Зійде щастя, як

сонечко сходить уранці, зігріє, просвітлить бездолні роки життя...

Одного погожого вечора, восени, Юхим при каганці ладнав чоботи. Явдоха прямила і заїкнулась була щось говорити. Та тільки почервоніла. Нехай, може чоловік сам догадається. А він бай-дуже. Тоді вже наважилась. Кахикнула в кулак та й мовила тихо:

— Юхимку, ти б кого хотів?..

Захоплений зненацька, він не відповів. Але після того повеселішав. Бо жити без нащадку однаково, здавалось, що завчасно могилу копати собі: ніхто до смерті не догодує.

Вечором до Юхима приходили сусіди. Один — щоб прошеніє писар склав. Другий — поговорити. За прошенія приносили паляниці, піріжки, а хто й шматок сала. Сусіди сиділи довго. Кожен, не кваплячись, розповідав щось своє. Про погоду гуторили, про ціни на базарі. Плакались на долю. Та Юхим казав:

— Доля від бога дана...

До слів його прислухались. Їм вірили, а як хто й не вірив — потакував.

І сам Тесленко Юхим був такої думки — не будь бога, не було б і його самого — писаря зборні. Тому він завжди намагався перевести розмову на щось таке священне або диявольське — і те й інше було однаково страхотливе.

— Було колись моему дідові, — казав Юхим, коли приходила до нього черга в бесіді. (Сидячи біля печі на в'язці соломи, він одхиляв голову від безрукого плеча. В широких очах світилися завороженість і острах). — Так було це моему дідові. Їхав з базару. Ніч. Зима. Хурделиця така мете, що й світа не видно. Доїхав, аж дивиться — дороги немає, кобила грузне. Держи ж, каже, бабо, віжки, а я подивлюся. Встав. Відійшов трохи. Коли де не візьмись — копиця сіна. Куди не повернеться — й вона перед очима. Вже й баба гукала, не втрапить до саней...

— Е, ще й не таке на світі білому буває, — підхоплював хтось із сусід.

І так бесіди тяглися за глибоку північ. Ніхто часу не помічав. Одна тільки Явдоха нудьгувала. То вешталась, то бралася прости. А раз полізла на піч і весь вечір не обзивалась. Тільки опівночі якось глухо застогнала і гукнула чоловіка.

Гуляльники тоді заметушились. «Прощайте», сказали й один по одному подалися з хати.

Жінка все стогнала. Переходила до крику, ляского, нестерпного. Юхим мотався по хаті, не знаючи що робити. Саме й тещі дома не було.

А незабаром з'явилася бабка, їй хтось з сусід сказав. Аж тоді Юхим прожогом кинувся надвір. Не міг далі чути криків, бачити страждання.

Коли покликали його до хати, в ночівках уже лежав червонолиций зверток. Юхим косо глянув на нього. Підійшов до дружини, посміхнувся. Вона тихо стогнала.

— Поздоровляю тебе з сином,— сказала бабка.

— Спасибі. Хай великий росте!..

Це було 18 лютого 1882 року. Першого сина назвали Архипом.

II

Кожна людина копирсається в згадках про минувшину, дитинства перебирає, щоб збагнути, коли вона, власне, почала усвідомлювати, що існує. Архип міг пригадувати дуже ранні епізоди свого життя...

Давно колись... Мати стурбовано бігала по городах. Очіпок на потилицю збився, а ніжне обличчя розчервонілось.

— Архипе - е!..

Луна відгукувалася далеко в яругах. Архипа не чути було. Це не вперше він зникав десь у бур'янах. Не вперше мати хвилювалася: може забрів куди й не втрапить додому, може в річку... А тут ще й вечоріє. Сонце сідало за гору. Крізь листя проціджені промені були ніби відчутні на дотик. І повітря ніби зникло, таке легке було. Тільки в кінці села піднімалася курява. То дідусь - пастух череду гнав.

Явдоха стояла серед вулиці.

— Чи не сина виглядаєш? — порівнявшись, запитав чередник.

— Атож, зникло кудись хлоп'я.

— Та він у пашні. Отам, як вийдеш за село... у праву руку...

Коли хлопець був на самоті, з лиця його не сходив вираз ледве помітної посмішки. З діворою він мало дружив. У всіх були батьки, а в нього... «безручка». Боляче вражало таке дражніння дівчорі, і щоб не чути його, йшов Архип на ставище у поле. Й ніхто не бачив перших переживань дитини.

— Чого ж ти вештаєшся тут? — сказала мати, підбігаючи до нього за селом.

— А я корівки бачив. Та багато... А чи й у нас буде корівка?..

— Буде, сину, буде... Ходімо, лишень, додому.

Вона притулила дитину до грудей та обережно, як сонного, несла, відчуючи неповторне щастя материнства.

«Син підросте, думала Явдоха, каліченому 'батькові поміч. І заведеться корівка, і земля. І хліб буде свій, не позичений».

Сонце вже спустилося до горизонту. Війнула прохолода. Стихав гамір у селі. Юхим годував курей.

— Тють - тють - тю - у! — голосно вигукував низьким басом.

— Все з дитиною тією вовтузишся, — зауважив він Явдосі, — хай, хай гуляє, розуму набирається. Виросте розумна голова, то й сто голів прогодує, а дурна й себе не прокормить.

На той час Юхим одділювався від тещі. Перевезли звідкись стару хатину, одержали при розділі три десятини ріллі та город, який потім на багато років став приводом для сварки з сусідом.

Землю обробляли з половини люди. Не міг однорукий поратись біля неї. Серед зими він починав бідкатися: ішов позичати хліба. Явдоха потім відробляла. А сім'я тим часом прибавлялася. Уже було троє дітей.

Найчастіше за позичками зверталися до багатого Зайця, який до того ще й лавку мав. Здебільшого тут Явдоха й прала сорочки.

А то якось вона прийшла на поденщину до Клепача — теж багатого. Не знала, що згодом прийде Зайчиха кликати на роботу. Вона ж прийшла.

— Е, немає вже Явдохи, на роботі десь, — відповів Юхим.

— Значить... як це? Мій хліб їсте, а відроблять, так ні. Геть! — скипіла Зайчиха, піднімаючи кулаки, так ніби з свого двору виганяла Юхима. Той огинався, виправдувався.

Але все те ніби й забулося скоро. Та раз, коли Архип гуляв з найменшим братом під двором, вискочила звідкись Зайчиха.

— Чого ви тут чалитесь? — почала. — Красти?.. Геть, лобуряки!

Діти пустилися навіткача. А баба тупотіла й кричала, і брови її сповзали на очі. Вона була схожа на відьму, про яку не раз говорила мати. Архип частенько потім з острахом згадував ту страшну пику і все намагався обминати Зайців.

У зборні Юхим заробляв п'ятнадцять карбованців на рік. Усе мріяв відкласти гроші на нову хату. Та так і не відклав. Стара — тим часом похилилася. Ніби в землю наполовину ввійшла. У вікна зазирали собаки. Цілі плити глини обвалювалися з стін. Як Явдоха не чепурила зовні, як не замазувала щілин, ніщо не допомагало: старий зруб підтрх, осідали стіни.

Нарешті, Юхим дістав десь колодку, поцюкав її трохи, зробив підставку під сволок.

Але в вітряну погоду Явдоха з острахом поглядала на стелю.

— Що, як привалить? — говорила.

— Та не балакай мені! — ображався Юхим.

Він робився чимдалі хмурніший. Все було мовчить. А як обізветься, то від його тону в дружини й душа зомліє.

Явдоха тому не дивувалася. Життя вже не прикрашалося в мріях, як колись. А колишні мрії розтавали, ніби крига навсонні.

Раз, після сутинки з дружиною, він узяв сокиру й пішов на двір. Над стріхою розпустили гілля два дубки.

— Зрубати хоч на підпори? — запитував себе і відповідати боявся. Деревце було єдиною прикрасою двору. Зрубати, значить, оголити садибу. Ні, на це він не піде...

Дихнув вітерець. Зашуміли дубки, ніби про життя благають. Стояв Юхим, стискувалося серце й наливалися думи, сумні, безвихідні: що робити, чому не так живеться, як хотілося б?

Батькову журбу перервав Архип, що жваво вибіг з хати.

— Тату, підемо на річку?

— Не підемо!

Дитина в цій відповіді почула холод і злість. На річку ходила мати, батько ж без руки. Приносила вона десяток, іноді менше, карасів. Здобрювали юшку. Та й це було рідко, бо не мали власного човна.

— А чому в Зайців аж три човни? — Архип запитав раптом батька.

Той скривився, махнув рукою, нічого не відповів.

Хлопець про човни вже не згадував. Навіть до річки ходити перестав.

На вулиці малий Тесленко завів уже приятелів. Це були брудні розбишакуваті хлопці. Вони все збиралися бити когось. Були там і чепурненькі, плаксиві синки багатих. Ті одно нахвалялися батьками. Спробував Архип і собі згадати про батька. Та тільки заікнувся, його підняли на глум.

— Ха-ха, безручко!

Було образливо й боляче слухати глузування. Він спробував кинути до насмішників. Та діти втекли. А згодом з ними страшно, як примара, явилася Зайчиха.

— Голопупенко! Геть собі! — люто репетувала вона серед вулиці.

Архип поглянув на свою розпелехану сорочку, похнюпився й пішов додому.

Він знову облишив товаришів. Засумував дитячим, невиразним сумом. Ще більше було його збентеження, коли, прийшовши раз додому, почув голосіння в хаті.

— Дочечко моя, дитинка рідна. Захляла-а...

Хлопець насторожився. Вразило якесь неприємне передчуття. Побіг за хату і крадькома глянув у вікно. На столі лежала найменша сестра, що вже давно була хвора. Над мертвою сльозами обливалася мати, горіла свічка.

Сестру поховали. Архип незабаром відчув якусь зміну у ставленні до себе. З ним уже менше няньчилася мати. Іноді йде, було, на поденщину, то й сказати забуде, що їсти в обід. Особливо нудотною була зима. Архип не залишав хати. Надворі сніг, як пух. На кущі калини пострибує синиця. Он дівтора з санчатами подалася. Туди б і собі, та чобіт немає, нікому няньчити брата.

Хлопець видивлявся на двір, давив обличчям на шибку, аж поки не роздавив її. Повалив до хати холод, сивий, як дим. Архип кинувся на піч. А далі подушкою затулив дірку.

Увечері прийшли батько й мати. Юхим, гримаючи, невідомо на кого, забив вікно дошкою. Явдоха годувала і вкладала спати дитину.

Потім світили каганчик — рубець від сорочки, положений у

черепочок з брудним лосем. Батько, насупившись, читав свої папери. Явдоха поралася. Було тихо. Тільки за вікном шпурляло пригоршнями сніг у шибки та скрипіли дубки. Тепер не кортіло на вулицю. Архип з грудкою крейди сидів на полу.

— Сюди, а тепер туди, — промовляв він напівголосно, виводячи літери, які показав батько. І хоч замість літер виходили якісь ключики, хлопець їм радів.

— Ну, вже й малюєш, — підохочувала мати, — у школу б пора. — І дивилась на Юхима. Той мовчав.

— Мабуть, наступного року віддамо, — продовжувала мати.

В Архипа спалахували вогники в очах.

— У школу? А як там? Гарно? І чобітки в мене будуть?

Батько підводив червоні очі. Його погляд був насуплений і злий.

— Мовчи, дитино. Ти мішаєш татові робити, — шепотіла вже Явдоха, бо кожний такий погляд був для неї й докором і виразом страждання.

«В чому ж до школи?» — мабуть думав батько. Але неприємне було сказати це: адже він перед дитиною винен, що ні чобіт, ні свитини.

У такі тягучі зимові вечори Юхим часто пригадував колишні запевнення молодій дружині. Думалось — хата буде нова, господарство. А тепер лише вітер свистів за ненадійними стінами. Юхим сердився, кричав на жінку, на дітей. Потім відходив. Хотілося з досади рвати на собі волосся, цілувати дітей, бо хіба ж вони винні.

III

З роками обличчя Архипове мужніло, а сам він був такий же худенький та кволий.

Під осінь таки вирішили його віддати в школу. Батьки пішли купувати чоботи. Архип залишився на господарстві. Того дня він був найщасливіший.

— Чоботи! Чоботи! — повторював на всякі лади. Кинувся було й на вулицю похвалитися хлопцям, та в хаті почувся несамовитий крик. Це найменша Оленка впала з колиски. А як вона утихомирилась, то на порозі з'явився Дениско.

— Їсти! — була його вимога.

Сам Архип уже думав про це. В горлі тепло. Стискувався живіт.

Але мати, йдучи на базар, не сказала, що їсти. Заглянув у піч. Вона як безодня чорніла. На припічку в горщику якась сіра водичка. «Може юшка», подумав і смикнув горщик. Але сама вода хлопнула просто на груди хлопцеві.

З базару мати йшла після півдня. Архип побіг назустріч їй.

— Чобітки купили?

— Хай батько прийде, питаєш. З чобітками тими... — й безнадійно махнула рукою.

Недобре передчувало дитяче серце. Але, щоб не було чобіт — не вірилося. Так багато про них говорили.

Коли прийшов батько, то ще з порога сказав:

— Таке то, сину, сім гривень не вистачило... Якби хоч трохи приробив...

Архипа так і взяло всього на колючки. Відчув, як зашуміло в голові, змокрили очі. Вийшов мовчки надвір, під дубки. Вони байдуже шуміли.

Літо неохоче відступало. Вдень ще пашіло сонце, а ночі — холодніли. Частіше крапали дощі. В повітрі пахло свіжою соломкою. Гупали ціпи.

Осені чекав Архип нетерпляче. Кому приносить вона багатства, кому розчарування, а йому мала дати радість. Це буде так увійде він до вчителя, поздоровкається і той скаже привітно: «сідай, хлопче», і запише в товсту книгу...

Вересневий ранок дихав прохолодою. Луною перекочувався елемент у селі. Один по одному люди з граблями йшли в поле. Кудись несамовито полетів панський кучер на рисаках.

Архип стояв біля воріт. Сорочка була гладенько розправлена підперезана. Він нервово озирався, чекав когось і, не дочекавшись, подався до школи.

Школа стояла нагорі, від поля. Вона ще була закрита. Хлопець перейшов через дорогу й сів на ріві. Тут його було не видно. Згодом чиясь товста постать показала на рундуці. Архип упізнав: піп.

— Здрастуйте! А я це до школи, — опинився він перед попом, мнуци в руках картуз.

Той відкашлявся і не відповів.

— Здорові, кажу. Чи можна мені в школу?

— Пізніше прийдеш.

Хлопчисько від тих слів, проціджених крізь густу бороду, так острахом і обдався. І знову сів на ріві.

Піднімалося сонце. Спаладала роса. Дітвора збігалась. Гамір на-ростав. Школа скидалася тепер на вулик роздратованих бджіл. А малий Тесленко сидів самотньо, все обдумуючи сутичку з попом.

Та, коли дзвінок галасно дзеленькнув, він перший опинився в школі.

В одній з кімнат товпилися батьки з дітьми. За столом сидів той такий чорний піп. Пробравшись до нього, хлопець випалив задалегідь заготовлену фразу:

— Архип Юхимів, Тесленко... У перший клас...

Піп подивився спідлоба, щось промимрив, а далі спитав:

— Де ж твій отець?

— У зборні, вони...

— Прийди, хлопче, завтра. Школа переповнена. — І потім уже до інших звернувся: — Хто ще до мене?

Люди з дітьми підходили, низенько вклонялись, благали. Піп до кого суворо, до кого лагідно щось говорив, записував.

Архип не відходив од столу. Приголомшений і спантеличений, не знав він, чи й собі прохати, чи дати волю сльозам, які наверталися на очі.

Ні, треба благати, впасти й цілувати поли попові, як цілують у церкві.

— Батюшко! я... — всім тілом налягаючи на стіл, почав він плаксиво.

— Що ж ще? Я сказав!.. — окрик попа був злий і грізний. Надії на школу не було. Пішов Архип і довго не навідувався додому.

Увечері, коли він сумний, але без сліз, розповідав матері цю пригоду, та заспокоювала. Вона піде до вечерні. Молитиме, благатиме попа, може таки прийме.

Днів через кілька Архип нарешті став школярем. Його сусідом по парті був причіпливий, задеркуватий хлопець. Все втинає було штуки на уроках. Не подобались вони тихому й смирному Тесленкові. Товаришував він здебільшого з Миною Чопиком. Це був син батрака Веремія, що служив за пасічника в багатого Кирика Петренка.

Архип і Мина, обидва малосилі, цуралися товаришування з багатьма школярами. У них було своє коло друзів, і надто міцне.

Про Тесленка вже з перших днів заговорили в школі. Цьому такий випадок сприяв. Раз прийшов він на уроки й приніс малюнок дроворуба.

— Та це ж Явтух Гуй намальований, — закричав здивований Мина.

Школярі збіглися. На клаті паперу — постать вимученого, затурканого батрака. З плечей звисає лахміття, спина не зігнута, а зломлена. Це справді був Явтух Гуй, що ніколи не розгинався, рубаючи дрова по черзі у всіх багатіях села. Не тільки учні, а й учителі дивувалися художнім здібностям Тесленка. І це остаточно ствердило в школі думку, що Архип не звичайна дитина.

Ніхто тоді вже не дивувався його мовчазливості й серйозності.

Проходив він серед юрми дітвори, нікого не чіпаючи, ні на що не звертаючи уваги. Діти шанували цю поважність. І батько, дізнавшись про синову поведінку, говорив: «Такі Тесленки всі». Він, звісно, замовчував своє бешкетне, таке не схоже на Архипове, дитинство.

— Такий дитині, — говорив Юхим, — не гріх і зайву одежину справити. Хай учиться. Може таки в люди вийде.

І відвідав він одного заможного родича в Безсалах та позичив гроші на відробіток, так що на чоботи стяглися. Архип і зимою ходив до школи.

Мина радів за успіх свого шкільного товариша. Собі й школярам він ставив Архипа за зразок. Мина був двома роками старший. Але ростом не вищий, тільки огрядніший.

У них ніколи не виникало незгод. Мина схвально прислухався до всього, що говорив Архип. Останній в свою чергу бажався пропонувати щось таке, що могло стати в розлад з бажанням друга.

По натурі Мина був жвавіший. Та за це він собі тільки докоряв. Тоді як Архип, навпаки, був іноді невдоволений собою. Йому жвавості не вистачало, і це виділяло його серед дітей.

Влітку вони обидва ходили на пасіку до Петренка Кирика, де працював Минин батько. Сиділи під шовковицею. Старий Чопик потішав дітей казками пасічницькими. Все це захоплювало майже реально вставало в уяві під дзижчання бджіл, що снували, як чорна метелиця, над садом.

Іноді здіймався рій. Тоді носилися з клубком, бризкали водою, кидали землю, аби не допустити його на високому дереві сісти.

Архип був веселий і розважливий. Любив цю метушню, пахощі воску і цвіту, любив пасічницькі казки. Та скоро прийшов кінець тому щастю...

Закінчував Тесленко церковно-приходську школу. Йшла весна. Злиденність гостро давалася взнаки.

— Їсти, — часто й настирливо вимагали від матері діти. Сварки в хаті частішали. Батько ходив ще сердитіший.

Раз він гнівно закричав:

— Байдикувати?! У школу? А хліб де брати? Заробляти пора!..

Докір був спрямований проти нього, — Архип це відчув. І від невимовної туги стислося дитяче серце. Накипала образа. Батькові слова схвилювали. Та як це йти в чужу хату, робити чужим, — довго думав хлопець, блукаючи по улюбленому ставищі.

Другого дня, коли батько сидів у задумі край столу, не стерпів, підійшов до нього.

— Тату, я вже піду...

— Куди?

— У найми...

Юхим погладив сина по голівці й промовчав. Мабуть, нелегко було першу дитину пускати по людях.

Ще пройшло кілька тижнів. Весна підсушувала землю. Квітчалися луки. Гули бджоли. Архип уперше вигнав на пастівень корови того таки Петренка Кирика. Як і дід-чередник, він узав довгий костур і торбину через плече.

Корови паслись на узліссі. Поруч колосилося жито. Пахло свіжою зеленню. Вітер котив пашнею буйні хвилі, шумливо перекидався на верховини дерев. А сонце ніби гралося в зелених відблисках тих хвиль і крізь листя сіяло ряботиння в лісі.

Худоба, напасена, стомлена південною спекою, лягала в тіні. Так славно було тоді забути про все, дивитися на світ, залитий

зеленню та сонцем. Архип ходив між деревами. Оповідав собі дивні пригоди й казки. А стомившись цим, витягав з кишені маленьку книжечку «Кобзар» — однієї доброї вчительки подарунок. З трудом прочитаний вірш неабияку радість викликав у хлопця: ніби теплою водицею обдавалось чутливе дитяче серце.

Раз, сидючи, Архип замислився й побачив себе десь у хоромах великого пана. Не батрак, а сам пан. А всі школярі гостями поробилися. Батраків немає більше: всі навколо одного столу. На столі страви й питва різні. На стінах картини, пишні рушники. Все так і блищить, так і приваблює...

Захоплюючи картину перервав глухий удар.

— Гуп!..

Тесленко підхопився. Спини не розправить, як задубіла. Нестямно закричав. Але що це? До нього, схопивши з землі книжку, біг старий Кирик з костурем у руках.

— Я тебе напасу! У-у!.. бузувір! Спать та хліб топтати?! Я-а тебе!.. — й важка ломака полетіла на пастуха, який задкував у жито.

— Виганяй! — кричав Кирик.

Тільки тепер Тесленко розгледів, що всі корови бродили в пашні. Він кинувся до худоби, все ще з зігнутою спиною, яка, здавалося, була пробита. Кирик біг слідом. Брови його над лютими очима тремтіли, а підстрижена борідка роздвоїлася. Господар виявився далеко прудкішим од підбитого пастуха. Він наздогнав Тесленка. Почувся ляпас і водночас щось чорне блиснуло перед очима хлопця...

Архип прийшов до пам'яті тільки надвечір. Він лежав у хаті. Крізь вузьеньку шибку сонце кидало пасмо рожевого світла. У променях гралася мушка. Він бачив, а чути не міг. В голові стояв безладний шум. По тілі розлилося щось важке, — ні підвестись, ні поворухнутись.

— Судити! Хай відповість за дитину, — раптом почувся перемішаний з хлипанням материн голос.

— Та хай його судить нечиста сила. Всі закони на його боці, — кричав батько, ходячи по хаті. Архип силкується підвестись, та шум в голові ще дужчає і заглушує розмову.

Коли згодом хлопець знову опам'ятався, мати все голосила:

— Діти мої, дітоньки, де тую правду шукать?

Батько, збентежений, усе ходив по хаті. Обличчя його пересмикувалось і здригала калічна рука.

— От уже й почала, — звернувся він до Явдохи. — От і будеш мене розстроювати... А ти, Архипе, спиш?

Хлопець поворухнувся. Тоді батько загорнув йому на спині сорочку, обвів пальцем навколо синіх плям, з яких текла сукровиця, і сказав:

— Заросте. То ж бо говорив я, дивися, щоб у пашню худоба не потрапила. Недаремно бо кажуть: бережися козла спереду, коня ззаду, а лихого чоловіка з усіх боків.

Те літо Архип наймитував уже в інших багатіїв. А коли прийшла осінь, у Тесленковій сім'ї була довга рада. Син казав, що хоче вчитися далі. Мати підтримувала. Проти був тільки батько. Він сподівався на інше.

— Однаково, — говорив Юхим, — грамота хліба не дасть. Це вже я що без руки — писарюю, а то до земельки братися треба.

Архип від тих слів зашарівся і ледве стримав сльози. Тільки надворі нишком схлипнув у кулак.

Явдоха сказала рішуче:

— Прала по людях сорочки й далі пратиму. А дитина хай учиться.

І тоді батько вже підкорився. Чотирнадцятирічний Архип поступив до второкласної церковно-вчительської школи у своєму ж таки селі Харківцях.

Його ставлення до уроків було тепер своєрідне. Не стало вже наївної жадоби сприймати за чисту правду все, що говорить учитель. Тепер він безліч разів перепитував викладача, а то й у суперечки вступав, хоч і дорого вони коштували іноді.

Найдужче дошкуляв благочинний Андрієвський — завідувач школи. Круглий, як колода, він не входив, а вкочувався до класу, і вже з порога скоромовкою вигукував:

— Ану, котрий катехізису не смислить?

Учні мліли від ляку. Бо кожний урок починався з лінійного благословіння, як жартома говорили в школі. Тобто, приходячи в клас, задержуватий піп обов'язково когось бив лінійкою по руках, а то й по голові.

Разів кілька й Архипові дісталось. Але сьогодні удар очоився на його другові Міні Чопикові. Бідний хлопець скривився, підносячи прибиті пальці до губ, і з жалем глянув на Архипа. Той аж підвівся з обурення. Але його приголомшив ущиплий голос попа:

— Що єсть катехізис?

— А це ... як вам сказати?.. — запинаячися, промимрив Тесленко, і замовк, опустивши очі.

Андрієвський, схрестивши руки на товстому животі, вичікував. Тепер він скидався на сову, що ладна була кинутись на здобич. Так минула якась мить.

— Болван! — закричав він і рішуче поставив одиницю.

Тесленка вона мало турбувала. Хіба це перша? Стоять одиниці і по історії, і по літературі, хоч на цих предметах він ніколи не запинаявся. Учні з захопленням слухали його відповіді на уроці.

Юхим серед зими дізнався про відмітки сина. Розсерджений, він не хотів пустити його в школу, та Явдоха й тепер благала, хай, мовляв, довчиться хоч до весни. А сама весь час моталася по наймах, все догоджала людям, може таки слово замовлять і змилосердиться благочинний, з школи не вижене сина.

І хто зна, чи то материні турботи, чи то Архипова впертість допомогла йому покращити свій стан так, що у другий клас він був переведений. Вчився й другий рік у цій школі.

Тільки тепер частіш траплялися неприємності. Що не урок закону божого, то й лютує Андрієвський. Піп говорить, було, про волю божу, що посилає дощ, а Тесленко твердить про пару ... От і скандал. І шмагають його лінійкою по голові. Криється сердега. Зціплює зуби й мовчить. І в цій витримці навіть піп відчуває щось грізне — волю непоборну в юнакові.

— Яка непокірливість! — Яке словоблудіє! Хто зіпсував дитину? — вигукує стурбований Андрієвський.

Архип відчував, що надходить гроза, яка розвіє його долю ... Та нічим не показував хвилювання. Втішали його і співчутливі товариші, які однієї з ним були думки про божий закон.

До знань линув Архип, як квітка до сонця. Щовечора сидів над каганчиком чадним — читав та писав. Хотів правду збагнути. Гірко й образливо було, що не знали про це, не хотіли знати в школі.

Батьки тепер раділи. Очима, повними зворушливої радості, поглядали на сина, що незабаром мав бути вже «ученим». Раділи за розум його, за надії, що збувалися.

— Учися, — кажуть, було, — учися, щоб хоч ти, як ми, не страждав, не спотикався по поденщинах ...

Розумів я вже й сам добре тоді, що вчитись треба було. Чимало вже й книг прочитав.

І вчуся, було. Іноді як напишу, було, „сочинение“, чи вірш прочитаю, то вчитель:

— З тебе люди будуть, — було, всміхнеться до мене.

Та радію, було. Життя таким гарним уявляю собі ...

Любив у школі обмірковувати се-те, докопуватися до цього, до того: що й небо, що й зорі ...

А то у неділю якось проповідь у церкві розказував він (отець-завідувач). Про благочестя розказував, та згадав і про Чвира Івана.

— От чоловік, — каже, — на таких тільки й віра держиться.

Знаю я Чвира того, та й хто не знає його! — Там багатир: що поля, а що худоби у його!.. Тільки ... люди жаліються на його ...

Ідемо з церкви, я й кажу до хлопців:

— Гарна віра, — кажу, — до церкви ходить, ікони справлять, а до людей звіриною быть!¹

— Плевелів нам у пшениці не треба, — сказав другого дня отець благочинний, і попрощався тоді з школою Архип.

— Що робить? Як быть? — запитував себе вигнанець. Була непереборна жадоба до знань. Щеміло серце: чому так, що інші вчаться, а він за двері випроводжений. І за що?

— Своєнравний, своєвольний! — так удруге охрестив його піп.

¹ А. Тесленко — „Поганай до ями“.

У школі тільки й говорили про Архипа. Чи то на уроці математики, чи закону божого, він для вчителів однаково був притчею во язицех, живою ілюстрацією того, як не треба робити. Пошепки з жалем згадували про нього учні.

А Тесленко засумував. Не виходив з двору. Як приголомшений, просиджував по кілька годин під дубками, дивлячись нерухомо в одну точку. Та днів через кілька його потягло в школу, до вчення, до приятелів. От і прийшов. Учні одразу обступили — як ти, мов, поживаєш, може думаєш вчитися знову.

— А ви чого, собственно? — вискочив з канцелярії один учитель, попів сподвижник.

Архип розгубився. Відповів щось недотепне й пішов. З тим пішов, щоб ніколи вже не бачити школи.

Після того випадку благочинний об'явив по всіх класах:

— Суворо забороняю зустрічатися з тим атеїстом і нігілістом!

Страх, як боявся піп, щоб Тесленко не заразив атеїзмом і тих, хто вчиться в школі. Але така турботливість мало допомогла. Ім'я Тесленка писали нишком на стінах і партах. Раз учням одного класу дали самостійну роботу. Учитель їх саме захворів. Почалося заняття. Отець-завідувач, ніби передчуваючи щось недобре, ходив у коридорі на пальчиках, підступав то до одного, то до другого класу. Прислухався, зазирає у щілини.

Підійшов і до класу, де вчителя не було. Слухає — тихо, а потім хтось:

— Як не скажете, хлопці, нікому, я вам почитаю. Оповідання...

— Що? Покажи!..

— Ану, читай! — почувся голоси. Загуркотіли парти.

Піп одхилив двері й бачить: учні збіглися до гурту, схилились. Один читає:

— «Такі то вони до нас, бідних. Валяйся як собака. Ніхто не прибере... На березі біля урядника вже багато днів лежить утопленик. Урядник бачить і...»

Піп рвонув двері, так і підлетів до гурту учнів.

— Що це? Хто дав? Хто приніс? — Руки його тремтіли і жужмили кілька листочків паперу, вихопленого з рук учня. Ще несамовитіше залютував піп, коли він глянув на той папір і прочитав: «Архип Тесленко».

Тепер Андрієвський кричав на всю школу. Від лютості бризкає сліна. Волосся, кудлате й чорне, так і дрижало на голові.

— Говоріть, хто приніс!? Викину всіх!..

Учні, як череда ягнят, налякані вовком, збилися в куточку. Дехто з переляку скривився, заплакати ладен. Тільки один сміляк знайшовся.

— А що ж там?.. — промовив він, зупиняючись. — Ми ж самі утопленика бачили. Давно лежить...

Це ще підбавило клопоту. Благочинний кинувся до цього сміливого. Струснув і пхнув його на підлогу. І довго потім кричав

щось про цензуру, про бога. І заміс Тесленкове оповідання так, що воно ніколи вже не побачило світу.

Архип у той день був дома. За хатою між двома дубками він улаштував щось подібне до столика: три кілки й на них прибіта дошка. Там сидів. На колінах лежала розгорнута книжка. Вітрець шарудів листками, ласкав чорне волосся на юнаковій голові. А він був нерухомий, занурений у думи.

Так минала не одна година. Брався читати й не читав. Писати не писалося. В серці був накіп. Він мучив і пік.

Чому так? Чому одним права, другим бездоля? Чому він сидить тут з пекучим болем під серцем, з невыплаканими сльозами по школі, а другі вчаться, семінарії кінчають? Багачі!.. Він скривився: чи люті, чи біль — було щось невиразне в тій гримасі. І ривцем нахилився над паперами.

Я изнуренный, озлобленный и хмурый
Извиваюсь под непосильною борьбой
С душевною грозной бурей,
Разыгранной безжалостной судьбой,—

шепотіли його тонкі з синім відтінком губи. Рука ледве встигала писати. Із уст лилися вірші туги, як сльози з очей. У такі хвилини найбільшого напруження страждань, після довгих роздумувань, він завжди починав писати вірші. Те писання не було втіхою ситого барчука. То був голос серця, голос самого життя. Пригноблена молодість, ростучий талант намагався пробитись на поверхню зневір'я й безправ'я і бився в тенетах безсило.

Свою творчість Тесленко почав з віршування по-російському. Ці вірші, хоч іноді й незграбні, були глибоким відбитком тяжких юнацьких переживань...

За огорожею почувся голос Зіни Строй — двоюрідної сестри:

— Чого це, Архипе, засмутився?

— Та ні... я не сумую, — в розпачі відказав Тесленко.

Зіна швидко перейшла через тин і опинилась біля Архипа. З напруженою серйозністю, пошепки, як великий секрет, вона говорила:

— Ти, мабуть, чув. Мене в семінарію отець протоієрей благословив. Мене одну на весь повіт!..

— А таке, — сказав Архип, — і ти це радієш?..

— Ні... ні... я не радію, — здвинула плечима Зіна, не знаючи, що їй робити — може й справді не радить.

Архип обвів її зажуреним поглядом — і здалося йому, що Зіна ще покращала, як про семінарію зачула. Довга темноруса коса хвилями спадала на плечі. Обличчя рожевіло. А над ніжними темними очима простяглися тоненькі довгі брови, схожі на розмах ластівчиних крил. Зіна чарувала й вабила красою. Хто б не глянув на неї, всі захоплювались та говорили: «Яка ж бо маківка красна...» То й не дивно, що протоієрей, завітавши до школи, помітив її та пообіцяв у семінарію забрати.

— Для втіхи...— перешіптувались селяни.

Але Зіна ще не знала своєї долі й розмовляючи з Архипом, не стерпіла, залилася дзвінким сміхом, коли той сказав:

— Учися. А тоді вчитимеш мене...

Зачувши сміх, за хату вийшов Юхим. Безруке плече його тряслося сильніше ніж завжди. Було видно, що батько лютує. Зіна подалася. А батько ремствував:

— Довчився! В анцихристи пішов... І знов до книжок? Нема того, щоб до роботи...

Вибігла й мати в сльозах. Зчинився лемент. Роздратований спокоем сина, Юхим поривався схопити кілок, щоб битись. Мати, як реп'ях, чіплялась за дебелу некалічену руку Юхима, голосила, кликала сусід.

Архип згорнув книжку й мовчки, не оглядаючись, пішов за двір. А батько ще довго лютував. Нарочито розпалював себе й вигукував:

— Геть з двору! Щоб і ноги твоєї не було...

І син пішов. Немає день, другий, третій... Стурбована мати розпитує сусід, Юхимові дорікає, мовляв, сина занепасти. А він — як у воду впав...

V

Нотаріус Кисловський саме пообідав. Лінивою ходою він міряв кроки по веранді. Був задумливий, трошки наїжачений і, як завжди, насуплений. Загострена клином чорна борідка здригувала в такт крокам і ніби допомагала думкам: нотаріус завжди удавав, що багато думає.

Таким, лінивим та настовбурченим, і застав його Архип Тесленко.

У відповідь на привітання нотаріус підняв окуляри й процідив:

— У мене не прийомний час.

— Та я... ось теє...— почав юнак, мнучи в руках жмут паперу. — Я вирішив до освідчених людей звернутися, — і він передав Кисловському папери.

Той узяв їх неохоче, ніби брудну яку річ. Та прочитавши рядків кілька, скривився в усмішку й пронизливо оглянув Архипа.

— Знаєте що, юначе? — сказав він, все ще кривлячись, — мені потрібні писарі. А в вас писати хист є. Чи не поступили б?

— А як же з віршами? — міняючись на обличчі, допитувався Архип.

— Покладіть їх. На старість пригодяться, — поглузував нотаріус.

Другого дня Тесленко був письмоводителем нотаріальної контори. Спочатку цікавила робота. Тут як у вузлі, сплітались дії й долі людей. Одні ловкачі добували й скріпляли тут багатства свої, інші, пограбовані й бідні, — петлю на шию. Рікою лилися папери. І всю цю неправду людську доводилося чорнилом гапту-

вати. Вже не раз, не два задумувався Архип: що робить і для чого?

— Для чого? — думав він, — бо хіба ж можна тут щирістю й правдою служити. Для чого гнітити й нівечити себе. Нестерпно!

Надвечір, коли закривалась контора, він брав книжку, зошит під пахву і йшов у гайок. Там серед зелені — самотньо й тихо. Вмостившись на траві, виливав Архип свої мрії й думи на папері. Іноді шепотів про себе, і шепіт той, тихий, як шелест листя, ніким невідслуханий, танув серед тиші... Тільки присмерк сполохував цю дивно посидячу людину.

Раз застав тут його Кисловський. Здивовано й отетеріло поглянув на юнака.

— Ви що? Все сочинительствуєте? — запитав і по тону відчув Тесленко невдоволеність свого начальника.

«Так, значить, і «сочинительствовать» не можна», з боєм подумав Архип, а нотаріусові відповів:

— Куди там мені писати. Читаю готовеньке.

Ця сутичка в гаю була вирішальною. Довго наступної ночі не міг заснути юнак. Думи наполягали. Пливли як хмари. Згадалася школа, сердитий батько, Зіна, що їде вчитися... А що чекає його? Самі перепони. Буцім недруг який невидимою рукою копає вибої на незвіданій дорозі життя. Може це тому, що він не такий, як усі, як, скажімо, Пимон Бурда, що завжди веселий. А хіба в Тимона краща доля? Тільки й те, що він до писання не береться, не додумує думок. А думки в нього є!

Архип згадав, що днів два тому зустрів у Лохвиці свого харківського товариша Пимона Бурду. Той розповів про домашні новини. Зіна вже поїхала, батрак Мина, їх спільний друг, посварився з хазяями, а батько Архипів утихомирився і навіть турбується за сина.

— Чи не кинути це писарювання, одвідати рідних та кращої служби пошукати? — мучачись від безсоння, думав Архип.

Знову поновився столик за хатою між дубками. Та рідко тепер бачили над ним Тесленка. Пора настала городину збирати. Архип вовтузився біля мішків картоплі, буряків — городина була основним харчовим ресурсом для малоземельної сім'ї.

Тільки інколи було дозволено посидіти в улюбленому кутку, над паперами. Тепер до нього сходились хлопці — старші школярі. Мина Чопик за літо батракування змінився. Й вид його посуворішав і руки стали порепані та чорні.

— Немає толку з такого життя, — говорив він до Архипа, — одно тобі робота й робота. Вигнав мене один собацюга. Каже — не треба недійшлих батраків. Як же мене зло взяло! Накричав йому, чого — вже й сам не пам'ятаю... Судом мене лякають. Хай судять!

Мина був у ще більшому відчаї. Збоку поглянути на їх

двох — сказати можна, що ці хлопці пережили й перетерпіли не менш за старих. А вони ж тільки вступали в життя.

Цілковитою протилежністю обом їм був Пимон. В'юнкий бадьорій, він тільки й розвеселяв своїх товаришів. У Пимона хоч теж були бідні батьки, але вони пестили й балували сина, безтурботність прищепляли змалечку.

Надвечір, коли сонце зникало на Загорянівському кутку, спускаючись за горб, хлопці піднімалися нагору. Звідси було видно ставище, ліс. Позолотою відблискувало осіннє листя. З села вибігала сіра смужка дороги й ховалася за панським маєтком. По ній ішли гурти людей з поля. Вимучені робочі з панської економії метушилися біля молотарки, що застрягла в колії при перевозці. Серед них був і сивобородий згорблений дід. Здавалось, він от-от упаде. «Умре в наймах», подумав Архип. Хлопці дивилися на діда.

— Правди треба шукати, — сказав Архип, продовжуючи свої невисловлені думки. А на запитливий погляд товаришів додав: — Читав я в повіті книжку одну. Пишеться, як люди ходили шукати правду та щастя.

— А давайте підемо й ми, — спохватився Пимон. — Хліба в сумки від книжок — і підемо он тією дорогою... Куди вона доведе?

Вхопився було за цю думку й Архип. Але втеча не відбулася: Чопик розраїв.

— Нічого не знайдемо. Дорога веде в Яхники. З Яхників у Білогорілку, а там і знову в Харківці...

Архип же остався при своїй думці — треба шукати правди.

І з того часу він усе життя її шукав...

VI

Надворі накрапав дощ. Сірим туманом стояв він перед очима. Рідкі хмари швидко пливли, поспішаючи кудись на північ. Проти хмар і мжички ішов Архип. Черевики — не по нозі, хлюпали й застрявали в грязюці. А в полі непривітно й порожньо.

І все те оточення, мокре та нудотне, відголосок знаходило в серці юнака. Там було також непривітно. Терпка досада вп'ялася, як кліщ. Це від нової істерики батька і материних сліз.

Він покидав домівку вдруge. Тепер були вже інші думки — не повертатись, доки не знайде служби до душі.

Надію мав поступити в телеграфісти на залізниці. Це порадили йому ще в повіті. Йдучи зараз під осіннім дощем, він уявляв себе в чистій кімнаті телеграфу. Ніхто не спонукує поширювати кривду людську, не те, що в нотаріальній. Сиди — служи. А відслужив години свої — то й до писання. Писати! — все більше поривалось до цього думки. В голові, ніби ятір, плелися оповідання. Вони полонили все ество. І не в силі був Архип їх зупинити.

Ще в ранньому дитинстві він на самоті частенько шепотів про себе. Тепер уже не шепіт, а цілий потік думок ринув — і виходила розповідь про життя... Він — вигнанець із школи — знову починає вчитися. Це не одразу. Спочатку працює, пише. Його оповідання видають. І люди тихенько, спід поли, як «Кобзаря», один одному передають його твори. Люди читають і бачуть там правду — ось вона, невлотима, її знайшов Архип. А він тим часом за учбою — щоб більше і краще писати.

— Хай хвилюються люди, побачивши стогін свій відбитий на папері! Хай думають над недолею своєю!..

З такими думками він, мокрий та забовтаний, прийшов на залізничну станцію. Метушливий чиновник, до якого він звернувся, відповів, що телеграфістів не треба. Хіба може на третій аж станції візьмуть.

За якусь годину Тесленко вперше сів на поїзд.

На одній із станцій його таки взяли за учня в телеграфісти.

Приймав телеграми. Іноді був посильним. А коли черговий телеграфіст залишав апарат, Архип із запалом хапався за телеграфний ключ. Рука неслухняно плутала крапки й риски Морзе. Ключ все важчав і виривався з пучки. Тоді Архип сердився, нитився. Йому здавалось, що й тут не доможеться свого.

Згодом його таки посадили вчитися на апараті. Хоч як було важко, він швидко збагнув науку. В розумній системі пливли крапки, риски по вузькій смужці паперу. Це думки. Здалека, чез без простори й негоди, біжать вони, щоб десь смутити або радувати людей.

Це — як дивна захоплююча казка. Як пісня про турботи людські. Ії, цю пісню, співають дрти. Іншого разу, під вітряну погоду, чути в кімнату їх жалібно й тонке голосіння, буцім тужать о комусь.

Телеграми прочитував з жадобою по кілька разів. І те, якою гущеною мовою писані вони, і те, що за ними живі люди з доями й переживаннями своїми — все цікавило й приваблювало юнака.

Саме тоді він починав свої перші оповідання, що за стилем як були не схожі на дитячі вірші. Тут уже що не слово, то й почуття, то й думка. Розповіді, виношені в голові, тепер знову ішли юнака, хоч і був у них сум: Архип писав про знедолення.

Та в молодого телеграфіста часу було обмаль. На нього певалили всю роботу, аж до підмітання кімнати.

«Невже так буде й далі, — думав Тесленко. — Може таки змінять ставлення, коли буду досвідченим телеграфістом?»

Серед зими настав строк іспиту. Він мав одержувати право на самостійну службу. Технічну частину знав. Усе було гаразд. Ішов ще й до лікаря. Той у вічі довго зазірав, а далі говорив:

— Слабий зір. Не будете працювати.

Ніякі благання не допомогли.

— Тобі треба було знати, що наш лікар любить того ... пити. А ти не догадався, — посміхаючись, говорив на прощання старший телеграфіст.

Архип його не чув. Крізь вікно було видно, як віддаляється поїзд, зникаючи у сніговій куряві. І відчулось йому, що так віддається його щастя — надія.

— Сказано, біди й возом не об'їдеш, — говорив до дружини Юхим Тесленко. — Жив син дома — біда. Анцихрист, кажуть у домі. Пішов світ - за - очі — теж біда. «В тебе син тягука» — мулять мені очі. Біда та й годі!.. — зітхнув він важко.

— Чула, — продовжував він згодом, хитаючи головою, — зчуляста курка співає. Не к добру!..

— А мені сон такий страшний приснився, — обізвалась Яна доха.

Відчинилися двері, до хати зайшов Мина.

— Здорові. Я це до вас з новиною. Сусід приїхав, каже, бачив десь Архипа. Він скоро вернеться додому.

— То що ж, хай їде, ми йому не вороги, — одказав Юхим.

Звістка про повернення Тесленка швидко облетіла село. Мина Чопик і Бурда особливо раділи. Його другого дня, коли Архип прибув, Бурда запросив його.

— Приходь, лишень, увечері до мене.

Смерком до гостинної Бурди - матери зібралося чимало дівчат і хлопців. Чулися жарти й пісні. Засмученого Архипа потягло до веселого гурту. Прийшов він останнім і майже весь вчир просидів мовчки, край столу. Тільки, як пісня підносила вгору, він здригав ледве помітно й прислухався не то до пісні, не то до власних переживань.

Коло млина, млина
Червона калина.
То не калина —
Молода дівчина ...

Козак, закоханий у красуню, поневірявся. Побратись біднісінька заважала. Пісня оповідала про щастя, що невлучливо пурхало над людьми й зникало як пташка в гушавині.

Такі вечори стали повторюватись. Захоплювався ними Архип Мріяв, слухаючи пісні. І вирішив усі їх записати, зібрати, краплини розсипаної відради народу. Крадькома, коли приятелі заспівалися, виймав папірець і записував. А згодом уже й присів, щоб заспівали якоїсь пісні або розповів хто про цікаві пригоди.

Так жила, веселилась і небезпеки не чекала бідняцька молодь. А по селу тим часом недобрі наговори носились:

— Тесленків тягука пантеличить людей. У Пимона засідають вечорами, — гуторила серед бабів стара Зайцівна.

Архип тоді ще байдужий був до тих розмов. Вони тільки смішили. Він ще й гадки не мав, до чого все йдеться.

Раз, щоб вволити батькову волю, пішов Архип до церкви. Люду було багато, особливо коли піп Андрієвський почав проповідь читати. До урочистої проповідної мови домішувались зітхання набожних. Піп говорив довго, при кожній фразі піднімав голову, ніби погрожуючи своїм слухачам.

— Бог дав, — говорив Андрієвський, — бог дав бідному здоров'я, а багатому багатства. Живіте правдою — і бог вас спасе.

По церкві пронісся легкий шум. Почулися зітхання, а далі чийсь тихий, але твердий вирвався голос:

— Не бреши! Не бреши!..

Всі повернули очі до парубка в чумарчині, що намагався крізь натовп вийти з церкви. То був Архип Тесленко. Здивованим і приголомшеним сусідам він посміхався. А по церкві лунав крик благочинного:

— Це що там?! Виведіть його!!

Після того ще не одну неділю отець Андрієвський говорив у проповідях про великого еретика і грішника, від якого одрікається церква.

Та найбільшого клопоту зазнав Архип від батька. Розгніваний старий стукав кулаком по столу, кричав і метушився. Говорив, що відречеться від сина - анцихриста.

Архип знову надовго залишив домівку.

VII

— Де ж ти ходив? Хоч би розповів, — говорила, спершись на стін, круглолиця дівчина Оришка, сусіди Василенка дочка.

Архип, ніяковіючи, посміхався. Поставив на зруб колодязя відро й відповів:

— Питаєш, де був? У Києві. З бабами ходив ...

— Їх, з бабами! — передражнила дівчина.

— Еге ж, кажу ...

— А в Києві гарно?

— Та як у Харківцях, — відповів Архип.

— Пхі! А чи довго йшли, що бачили? — допитувалася Оришка.

— Бачили багато. Хуторяночку бачили ...

На запитливий погляд Оришки він розповідав:

— Зустріли одну дівчину. Таку от красуню, як ти ...

— ... я зовсім некрасива ...

— ... і вона, нещасна, була наймичкою. Збиралася заміж. Та й не вийшла. Придане пан забрав. А вона билась - билась та у річці опинилась.

— А навіщо ж у неї придане взяли?

— Навіщо? Так панові схотілось, — відповів Архип і стежив, як сприйме цю розповідь Оришка.

— Бідоласна вона!.. А ти, мабуть, і на досвітки не ходиш бо все гріхи одмолюєш у Києві. Приходь!... — захікала й хутчो подалася.

Тесленко подивився вслід. Трохи дивувала незвичайна Оришчина сміливість. Вона сором'язливіше ставилася до парубка. Може залицяється, щоб сватав, — подумав Архип. Але старий Василенко не погодиться. Він — міщанин. Так і пишається цим. Шинкує, горілкою багато виторговує. Худоби чимало. А тепер після пригоди в церкві, ще й одвертається, коли на вулиці з'являється.

Тесленко заніс до хати воду. Мати саме прибирала. Долів була вже підмазана й притрушена піском. Ніде ні смітини. Під дошки на полу до ладу складені. Про Явдоху всі говорили, що це найчепурніша, найдотепніша жінка в Харківцях.

Архип шанував і любив цей хатній лад, як джерело спокою та єдиної відради. Сідаючи до столу, обережно загорнув скатертину, щоб не облили чорнилом. Перед ним лежав густо списаний зошит: «Хуторяночка». Архип ще раз перечитував писання, що підправляв. Так, це була та сама хуторяночка, та бідоласна з чорненькими бровами, оченятами карими. Вона жила, сподівалась. Мріяла і страждала. З наймів у найми. Із наймів — у мгилу...

До того, що він бачив і чув про хуторяночку, Архип нічого не доповнив. Оповідання вийшло таке, як саме життя — сумне, безпросвітне для безлічі «хуторяночок».

«Де тут правда... божо, — з гіркою іронією подумав Архип. А Оришка торочить — відмолював гріхи! Може й у селі так думають... та дарма. Аби тільки оповідання надрукували, то всі знають як... молюся».

Він усміхнувся про себе. Взяв новий зошит і писав далі:

У схімника: Був гарячий весняний ранок. Кучеряві манастирські акації цвіли саме і пахли страх як. Гули бджоли, щебетало птаство.

Така пишна й чарівна розквітала природа. Тільки людям, бідним людям було не до неї. Уява Тесленка від кучерявих акацій перекинулася в келію схімника. Люди плазували перед ним в долівці. Боса, заплакана бабуся молила заступитись за сина, прибитого в поліції. Бо чи винен же він? Тільки й того, що сказав стражникові:

— Немає правди на світі, той із шкури лізе та голодний сидить, а той і пальцем не кивне та кабаном діло живе.

Тесленкові ці слова здалися дуже правдивими. Він навіть записав їх на клапті паперу. Тепер ось перечитував, а перед очима так і постала заморена бабуся, скалічений парубійко. Лисий монах відштовхує стару: «Крамольники» — говорять і тягнуться до грошей на тарілці.

Нудотно, бридко і прикро стало Архипові, коли це згадав. Він устав зза столу, нервово кинувши зошит. Дрібненькі краплі

поту виступили йому на чолі і голова щось обважніла. Це — від хвилювання. Відтоді, як спробував він шукати правди по службах — хоч не хвилюйся, одразу починає завертатися голова. Нервовість або недокрів'я — він не знав. І заспокоював себе тільки тим, що взад та вперед ходив по кімнаті, розганяючи думи.

Явдоху в цей час намагалась нічим не відволікати уваги замисленого юнака. Забачивши під хатою Юхима, вона звичайно виходила насупроти з якимсь ділом, аби тільки відвернути зайвий клопіт. Та на цей раз їй не пощастило запобігти лиха. Юхим прийшов із зборній суворий та збентежений. Сів на лаві — ганчірки полетіли на підлогу. Нервує, попелясті вуса пересмикуються.

— А що там у зборні? — насторожено спитала Явдоху.

— Не торохтіла хоч би, серцю б легше! — голос його був тремтячий і схвилюваний. — Не буде місця. Проженуть! І все через сина такого... розумного... Бога проклинає. Батька на той світ... А, іродів!..

Тепер він був страшний. Розмахував зіпленим кулаком. Схопився з лави й метався по хаті, готовий кинутись і задушити, хто тільки обмовиться словом.

— Що ви, тату? — встиг лише сказати Архип і вискочив у сіни. Крізь двері було чути, як лютує батько. Кричить і рве на собі одяг. Він скидався тепер на підстреленого лева, що не знає, як і на кого вилити свою, раптом збуджену лютість. Щось грюкнуло, затріщало в хаті. Речі б'є, — подумав Архип. Чути, як схлипує мати. Їй у таких випадках краще мовчати. І вона, зігнувшись біля припічка, мовчить, доки Юхим не вгамується сам і не ляже, як дитина, вкрившись з головою.

Коли повернувся Архип із Києва, в батька все частішали приступи гніву. Найбільше він лютував проти сина, як із зборні приходив. Було ясно: там він наслуховується наговорів і терпить погрози.

VIII

Зимою парубки й дівчата збиралися звичайно у відкупленій хаті на досвітки. Лушили насіння, співали. А потім домішувалися п'яні голоси — починалися крики, а то й бійки. Тріщать тоді ліси, летить сніг. Вже хтось репетує, голосить...

Одного разу Тесленко Архип та Пимон, зійшовшися вечором, стояли під двором у Тесленка. Й коли почалася на вулиці метушня, Пимон запропонував:

— Біжімо туди! Б'ються.

— Цур їм! — спокійно одказав Архип. Він далеко обминав досвітчанську молодь. Зате інший гурт молоді — тієї, що збиралася в Бурди, приваблював Архипа. Сюди тепер пристала й Василенкова Оришка, що все дивувала своєю поведінкою по-

друг, довго не спускаючи з Архипа очей, ніби замріяним млосним поглядом говорила щось таке, чого не можна сказати прилюдно.

Він розумів її почуття. Був у цей час жвавий та говірливий не по характеру. Настає час, коли молодість сягає своєї вершини. І тоді здається, світ можна охопити одним обхватом рук, а між уявленням та дійсністю стираються межі. Таке переживав і Архип. Дівчата співали, він підхоплював і собі, дарма що не в лад, бо ніколи не співав у гурті.

Коли розходилися однієї морозної ночі з такої гулянки, Тесленко опинився разом з Оришкою. Ішли мовчки. Сніг одсвічував від місяця й скрипів під ногами. Густий іней похилив гілки на деревах. Ніч та була казкова і незвичайна. Чи то сребристий сніг, чи то місяць — молодик, що плив поміж білих хмарин, сповнював її голубавим сяйвом.

Вони йшли, не поспішаючи, захоплені пишнотою зимової ночі. А потім, неждано навіть для себе, Тесленко зупинився й ледь чутно мовив:

— Орисю!

Вона повернула миле, задумливе обличчя, прихорошене голубизною ночі. Архип не обсилав її словами кохання. Нашо було говорити «люблю»? Хіба не проходила в серці якась зворушлива теплість? Хіба не те відчувала й вона? У ту чудову ніч стільки мрій промайнуло над закоханими. Ціле життя вони відтворювали в уяві. Життя велике, небачене, щасливе. Відчував Архип, ніби віщується щастя. Ним тішив дівчину й себе. Вона сором'язливо відповідала на зауваження хлопця. Згодна була колись вийти й заміж, і на те, що поїдуть з Харківців, аби тільки жити, як люди. Поїдуть — світ такий великий...

Коли Тесленко повертався додому, — хмари поглинули місяць. Потемніло. Та він не помітив цього. Був захоплений думками. Здавалося, світ іншим боком повернувся і тільки тепер починається життя.

Він уже був коло хвіртки свого двору, як здаля почув скрипіння чобіт. Притаївшись під забором, побачив — дві дивні постаті, закутані в шалі, крадучися, підходили до хати. Стали переступати біля вікна. Щось буркнув один. А потім через город подалися до лісу.

Прийшовши до хати, Архип довго не міг заснути. Що б воно значило? Хто ходив? І тільки розвиднилось, він перший — на двір. Свіжі сліди лежали від Бурдиної хати. Сніг і біля неї був притоптаний. Хтось підслухував, певне, їхні розваги.

Того таки дня Архипа гукнули до зборні. Присадкувати урядник Чайка топтався біля стола. Його маленькі очі та й так і прями.

— Ви — Тесленко Архип?.. У які часи ночі ви були під Бересами в лісі? Хто з вами був? — закидав він запитаннями спантеличеного Тесленка. Той, не знаючи, що сказати, тільки здвигував плечима.

— Говори! — грізно притупував ногою Чайка, — говори, я вже знаю, і втаїть не доведеться!

— Що казати? — почав, запинаючись, Архип. — Я не був... ніде...

— Мовчать! Усі ви так... грабителі! — зарепетував урядник і, схопивши Архипа за плече, одвів у чуланчик, що звався арештанською кімнатою.

Здивування Тесленка було безмежне, коли він угледів там у куточку Пимона Бурду. Пимон жартував:

— А що, попався, брате? Ото, щоб у лісах не шлявся ночами.

— Та що це, справді, за штука? — запитав Архип.

Пимон оповів таке. Минулої ночі в лісі під сусіднім сedom хтось пограбував листоношу. Говорять, накинулися двоє чи троє з замотаними головами й забрали сумку з листами. Навіщо їм чужі листи?

Тоді Тесленко пригадав нічну пригоду з таємничими поставами.

— Отож, — сказав Бурда, — а нас тепер обвинувачують.

Доки вони розмовляли, зачинені в комірчині, урядник Чайка викликав свідків. Це були здебільшого учасники гулянки у Бурди. Прийшла наймичка однієї багатії пані, прийшла й Оришка, та дехто з хлопців. І всі в один голос говорили: Пимон та Архип навіть і не збиралися йти з свого села.

Урядник невдоволено бігав по зборні, кричав:

— Покровительствуєте. Всіх посаджу! Під суд!..

Але з допитів нічого не виходило. Доказів не було. І з нього потроху стало розвиватися підозріння. Почав уже тихше говорити, і вже підійшов був до чуланчика, щоб випустити затриманих, як у зборню ввійшов ще один свідок у великому кожусі з високим розмальованим коміром. То був прасол Заєць.

— Так, значить, піймали... Іване Федоровичу? — почав Заєць. — А я, представте собі, лежу вночі, коли чую — гупотить щось повз хату. Виглянув — так і єсть — еті бандити біжать куди то. Думаю, постраждав хтось...

Та помітивши здивування урядника, продовжував:

— Да, да! Прослідіть самі. Тесленко кожну ніч не буває дома. Де він?! — І зовсім тихо, улесливо додав: — Я ж знаю: Тесленків лобур — стрільна птиця.

Урядник отетерів. Не рухався з місця. Він бачив, що всі допити, всі протоколи, складені досі, пішли шкереберть. Істина тільки тепер потрапляє до рук. «А втім, хіба дуже треба, щоб істина була істиною, — подумав Чайка, — адже ми їх давно знаємо, цих харківських гультьїв». Він таку думку хотів уже сказати прасолові, та не знав як перервати мову того. Заєць, багаторазово всміхаючись, висунув уперед поголене блискуче підборіддя і все говорив, говорив. Іноді притупував ногою, як це робив Чайка на допиті інших свідків, і тоді здавалось, що прасол

не тільки свідчить, а й судить — така була рішучість у його словах і жестах.

Чайка тільки похитував головою. В'юнкі очі його принишкли, як у винуватого школяра. Він лише слухав та час від часу вставляв:

— Суща правда, Дмитрій Іванович, суща правда.

Коли закінчилися свідчення, Заєць уже іншим тоном, лагідно, сказав:

— Давно не були в мене, Іване Федоровичу. Нової марки привіз.

Так, він звав нову партію горілки. Урядник цей натяк зрозумів. Перебуваючи в Харківцях, він щоразу заходив у лавку до Зайця. А сьогодні от приїхав на слідство і не встиг.

— Обов'язково зайду, — улесливо відповів Чайка, — а з ним я зараз кінчаю, — він показав на чуланчик, де сиділи затримані.

— Що ж тут, звісно, — почав знову говірливий прасол. — Видимо, кінчайте. Я вам говорю і вся громада скаже. Тесленко ... — Тут Заєць насторожено поглянув на ікону, що висіла в кутку зборні, й уже тихо додав: — Тесленко з святого писання знушався.

З цим свідок пішов. Слідство було закінчено. Урядник з полегшенням зітхнув, ніби після важкого сходження на гору. Обтер низький приплюснутий лоб і закупив тютюн, якого не забув залишити прасол. Потім почав оформляти арешт. Він і не помітив, як відхилилися двері і в зборню зайшов нахилений худий дідок. Зняв шапку й, помовчавши трохи, боязко заговорив:

— Господин урядник ...

Чайка оглянувся. Перед ним стояв листоноша, якого було обібрано в лісі.

— Я вже допитував вас, — сердито поглянувши в його бік, сказав урядник. — Що вам ще треба? Можете йти.

— Бачте, господин урядник ... — не хотів підкорятися листоноша. Але Чайка, насупившись над паперами, не слухав його. — Бачте, господин урядник ... Я ж казав вам, що бандити були одягнені в чорні кожухи ...

— Ну?! — знову гримнув Чайка.

— Так ото ж я й кажу ... що бандити — це не Тесленко і не Бурда. Що ні, то ні. Гріх пеняти на людей. Цих би я й по ході знав.

Урядник так і скипів. Схопившись, він знов заметався по кімнаті й до листоноші:

— Як ти смієш?! Ти ж показаніє підписав ...

— Е, я там правду говорив ... і на суді так скажу, — тоном виправдання говорив листоноша. — У кожухах бандити от у таких, як ... — листоноша, пригадуючи, взявся за лоб, а урядник, ніби скам'янілий, зупинився перед ним. Так пройшла якась мить, і листоноша закінчив: — От у таких кожухах, як ходить Зайців синок ...

Урядник стрепенувся, аж закаблуками лягнув, але видно взяв себе в руки і напівголосно сказав:

— Іди, старий дурак, і ні слова! Чуєш?

— Та я ж нічого такого ... — задкуючи до порога, бурмотів дідок. А коли за ним зачинилися двері, Чайка пошматував якісь папери.

Надвечір Тесленко та Бурда були вже дома. Й після того ніхто вже не згадував про грабування в лісі.

IX

Ішла весна. Шуміли струмки з харківських горбів. Було радісно вийти, подивитися, як ревуча вода умиває пробуджену землю. Злітаються пташки. Буде літо, квітчасте, запашне. Нічого так не любив Архип, як природу. Серед неї він ріс і тішився, і музику її розумів. Це захоплення даром землі органічно вросло в його твори.

Навесні Архип пішов поглянути на поле. Дві вузьких і довгих смужки землі ще не відтали зовсім, але пробивався крізь сніг торішній пирій, чорніли нерозволочені скиби. Бідна земля! Ніби жива, й вона худіє, втрачає соки. Юхим Тесленко завжди свою землю віддавав сусідам з половини. Тільки цього року він порішив, що син поратиметься на земельці.

То була найклоптіливіша весна. Почалася сівба, а тут — ні борони, ні коняки, ще й насіння треба позичати. Нещасна Явдоха не встигла відробити за все.

Побачивши, як син старанно працює, Юхим перестав уже й бурчати, коли той брався до книжок.

Архипові було тепер вільно писати. Не припиняв він і навчання. Читав багато. Книги добував переважно в учителів, які з ним приятелювали.

В неділю сходились до Тесленка товариші — Бурда, Мина, два-три вчителі, Зіна Строй, що приїхала на канікули, — товариство було з таких, що любили про книжки, про життя говорити. Зіна оповідала про вчення. Скаржилась на нього й раділа, що буде скоро вчителювати, освіту нести людям. Її захоплюючі мрії, зачарованість усім прекрасним, що було здебільшого тільки в уяві, — передавались і Тесленкові.

Зіну він любив по-братньому. Відкривав їй свої думки й плани. Слухав поради. Проте, їх приятелюванню перешкоджала споконвічна ворожнеча родин. Ця ворожнеча зза сажня городу була одною з причин трагедії Зіни, що описав Тесленко в творі «Страчене життя» ...

Товариство Архипове вирішило влаштувати виставу в селі. Садочок Бурди був місцем репетицій. А днів через кілька на горі проти школи напнули з лантухів велике шатро. Воно служило сценою. Напроти стояло кілька ослонів. Та люду зішлося так багато, як на базар, усі не вміщались на ослонах.

Вистава була, мабуть, чи не перша в історії села. І кожен хотів бачити, що ж воно буде.

Коли відчепили один лантук і відкрилася сцена, то важко було збагнути захоплення глядачів. Сміх, шепіт. Всі вгадували, хто був за пана, хто за мужика.

Архип з'явився на сцені дідом. Його довга з конопляної мички борода, його пристаркувата поважність, серйозність викликали в усіх захоплення.

— Воно, мабуть, на дош клонить, бо онучі відлегли, — глухо по-старечому говорив Архип, і розкочувався регіт навколо шатра. Таких дідів глядачі бачили й серед себе.

Після першої вдалої вистави Тесленко разом з товаришами чимало ще влаштовував спектаклів. Показували й «Бурлачку», й «Наталку Полтавку», і ще одну п'єсу — «Не стоїть жити». Це була драма на п'ять дій, написав її Тесленко. І показувалось там, як проникливий сільський писар губить невинну дівчину, а потім хлопця, якого вона кохає.

Крім одинадцяти віршів на російській мові та двох п'єс, у Тесленка вже було кілька оповідань: «Хуторяночка», «Син», «За пашпортом». Чи годиться куди це писання, де його подіти? — знову турбували Архипа думки. Іти з творами до освічених місцевих людей Тесленко не наважувався. Ще пам'ятна була зустріч з нотаріусом...

У Київ тим часом збиралися баби на моління. Пристав до них і Тесленко. В кишені була адреса книгарні «Київська старина» та зошит з оповіданнями. У книгарні його зустріли здивовано й поблажливо. Говорили: ось він — талант із народу. Заглянувши в зошит, похвалили писання та навіть обіцяли надрукувати. Хоч відчував Архип у тому прийомі робленість і нещирість, проте він радів: може такі не даремно висиджував дні і ночі.

Щасливий та гордий прийшов Архип додому. Сили подосятирились. Одно працює та виглядає — ось-ось прийде листоноша з радісною звісткою.

Але дні минають. Тижді, місяці проходять. Архип уже почав хвилюватися. В серці червоточить досада. А звістки нема. Чи не обдурили його? Чи не закинули де зошити? Неможливо, наче ж такі бо поважні пани...

Пани ці захоплювались красою його очей і народністю мови. Та боялися грізного голосу правди про стогін українського села. Вони сховали жагучі твори молодого нисьменника, як ладні були сховати від народу і його талант.

А він, бідолашний, гнітився та хвилювався. І були в нього думки: «Мабуть, дуже вже одверто про бідних та багатих написав. Може й вони з тих багатіїв — не до вподоби їм».

Так у чеканні жив аж до 1905 року, аж доки не порішив, що справа пропаша, загинули оповідання.

Тоді саме йшов неспокійний час. Архипові було не до пи-

сання. Юрмилися люди. Говорили: десь палять, ріжуть панів. Землю ділити будуть. Говорили обережно й тихо.

— А що там газети пишуть? — звертався хтонебудь до Архипа.

— У газетах нічого, — говорив він, — а от у Лохвиці я був, там розказують, що все то правда, повстають селяни.

При завішених вікнах десь у хаті збиралися бідняки. Приходив туди Архип з книжками за пазухою. Читали, а більше балакали про життя.

Та не довго так було. Знову, як хвиля, нахлинуло горе на Тесленка. В селі наговори пішли:

— Він людей каламутить. Єретик!

— Оратір!

— Геть його з громади.

Архип удавав, що його й трохи не хвилює та балаканина. Але не так було справді, бо не раз уже він мав розмову з урядником, і не раз Явдоха помічала, як син серед ночі в безсонні перевертається з боку на бік. Але глибоке хвилювання, важкі передчуття не припиняли його енергії. Він ще менше став приховувати тепер свої бесіди з селянами. Сміливо йде було через село з книжкою під пахвою.

Раз ідучи так, він і не помітив, як опинився перед багатим хазяїном Клепачем, що стояв серед дороги.

— А, розглагольствуєш. Ну, ну! — ехидно процідив крізь зуби Клепач. У словах тих Архип відчув презирство і ненависть, нахваляння і жадобу до помсти. Ще не бачив таким наїжаченим Клепача. Його щелепи одвисли й усе обличчя пересмикалося від люті.

Було видно, що не тільки Клепач, а й Заєць, а й Петренко Кирик — і всі багатії, що уособлювали харківську «громаду», ладні були розірвати Тесленка. Куди б він не йшов, за ним слідували, що б не робив — усе знали.

А тут ще й дома... Юхим повернувся якось додому особливо збентеженим. Не промовивши жодного слова, поліз на піч. Аж до ранку пролежав. І не роздягався.

Удосвіта гукнула Явдоха:

— Чуєш? Уже в зборню пора.

— А, а... мабуть, не піду я, — хворим, надірваним голосом відповів Юхим.

Він ще пролежав день, а вечором плаксивим тоном говорив Явдосі:

— Отакі, нетеча б їх забрала. Кажуть — раз син проти царя й бога, то й тобі в зборні не місце. І все Заєць той. Загадав, щоб громада постановила... мене виг... гнати!

Тижднів зо два журився Юхим. А тоді вгамувався. Наносив у хату цегли, загадав місити глину.

Згодом був у лежанці вмазаний чавунець. Під столом стояла діжа закваски. Юхим варив горілку і шинкував.

Журливо дивився Архип на батькові затії й не хотів суперечити старому. Нехай, може хоч це його заспокоїть.

У селі, як дізнались про нового шинкаря, багато було нарікань. Оришчин батько Василенко, теж шинкар, навіть прибіг у двір Тесленків.

— Ти що?.. де в тебе право? — кричав Василенко. Але важкий, упертий погляд Юхимів змусив замовкнути його. Все скінчилося на тому, що Василенко заборонив своїй родині єдоровкатися до Тесленків.

Та Оришка хитрувала. З Архипом вона продовжувала зустрічатись, хоч зустрічі ті й не були схожі на перші. Архип був мовчазний. У довгі хвилини взаємних гнітючих мовчанок вони обоє ніяковіли, не знаючи як вийти з неприємного стану. Оришка думала, що для неї Архип втрачений уже, що розтали мрії й випурхнуло серце кохане. А може належить другій?..

Одного разу після такої напруженої мовчанки Оришка кинулася, щоб утекти й ніколи більше не дивитися в вічі йому. Архип схопив за руку.

— Орисю! Підожди хоч хвилину, — заговорив він болісно. Вона зупинилася.

— Я давно тобі хотів сказати, — продовжував Тесленко, — давай... поберемося.

То було неждано й хвилююче. Одруження дівчина плекала в мріях, як щось незвичайне, як далеке майбутнє. А покищо тільки дівувала. Приємно було слухати його оповідання, серед зелені разом бродить і тішиться тим, що це не життя — передмова до нього. Життя прийде, як гарний сонячний день. А тепер ще світанок... І вражена словами Архипа, вона почервоніла, принишкла, щипаючи букет бузку.

— Так чому ж ти мовчиш? — допитувався Архип.

— А батько ж... не дозволяє, — відповіла. Голос був здavlений, пригнічений.

— Що там батько. Може й мій не погодиться. Нехай! Не з батьками тобі жити.

— Ні, мабуть. Як же? І церква не повинчає...

Настала пауза. Архип замислився: доводи були серйозні. Важко одружитись, коли всі йдуть проти, а особливо піп: еретика він не повинчає, зацькують тоді й Орисю.

А як не одружитися, значить покинути, забути кохану. Неможливо далі зустрічатися нишком. Досі про їх залицяння ніхто, крім друзів, не знав. А це вже починаються розмови.

— Чули, — гуторила серед бабів стара Зайчиха, — чули, Тесленко з дівками женихається. Ха-ха-ха... А ви казали, що він дівок боїться, на вулицю не ходить, ненормальний... Він то ненормальний, тільки не по тому...

Це лише починалось. А починалось страшно: засміють, огудять дівчину, — за себе Архип не боявся. Огудять, бо в селі витав церковний дух. Не в звичай було, щоб хлопець з дівчиною

одверто кохався, про любов розмовляв. Розбивались мрії об дійсність, гинула любов, не розцвівши, не прикрасивши людського життя.

Архип любив. Йому шкода було молодой, прямодушної дівчини. В цей вечір вирішив він просто й одверто сказати — одружимося.

Довго ухилилася Оришка від згоди. Та потім умовились: вона обережно вивідає думку старих і тоді вже Архип старостів підійде.

Пройшло кілька днів. Вони не зустрічались. Настали саме жнива, мотались люди — хто на свої, хто на чужі лани спішив. Пішов і Тесленко до одного багатія на поденщину до молотарки. Молотили допізна. Вже стемніло, як ішов додому. Стежка вела повз двір Василенків. Ідучи, він почув великий гомін. Старий Василенко п'яним голосом лаявся і на когось кричав. Слів не можна розібрати, але вони стосувалися дочки Оришки. Ось, хлипаючи, побігла через двір і сама Орися. Архип, схилившись на лісу, чекав. Вже погустішала темрява над селом. Коротка ніч обірвала денний шум. Тепер могла б вийти й Оришка. Вони часто так зустрічались. Але її не було. Зворушений образою на старого шинкаря, він пішов додому, не діждавшись нікого.

Другого дня біля машини молодь жартувала:

— Василенкова донька заміж захотіла, так батько прочуханки давав.

Не до жартів було тільки двом — Тесленкові і ще одному батракові Якимові, який біля молотарки захворів, та все таки примушений був працювати. Тесленко відчував на собі образи і за Оришку і за цього виснаженого, затурканого Якіма. Він спробував було за нього заступитись перед господарем — багатієм. Але почув погрозливе: «Бунтуєш, демократ. Забастовщик. Ти вже давно в нас на прикметі».

X

Був він у повіті. Вбачив, як юрба народу загатила вулицю й оточила підводу візника. Всі товпились з зацікавленням. Діти злазили на дерево й кричали як гайвороння.

— Що за диво? — підійшовши, запитав Архип.

— З'русько-японської війни солдат приїхав, — пояснили йому.

Побачив і солдата. Він, кривобокий, підводився на возі, безцеремонно спираючись на плече повітового справника.

Усі принишкли й напружено чекали. А солдат, хитнувши маленькою головою, скривив загоріле до чорноти обличчя, заговорив:

— Громадяни, не волнуйтеся. Ми воювали... Як вам сказати... за царя й отечество. Скажу вам, що нас там годували

погано. А вбивають — страхиття одне... Мене ось поранили в бік...

Він, скривившись, подивився на справника, ніби питаючи: що ж далі говорити?

Справник, явно невдоволений був своєю затією з мітингом, махнув рукою візників. Підвода рушила. Товпа розійшлася.

Тесленко довго думав над цією подією в повіті.

Напівдорозі додому, в гайку, він присів відпочити. Вітрець шпурляв сухе листя під ноги. Кризь віти проблискувало блідо-синє осіннє небо. І здавалось, що рослинність, небосхил і луки розлучаються з літом. Краса природна обдає теплістю, тішить ліс гомоном на своїй нерозгаданій мові.

Йому схотілося писати... Перед очима поставали образи нових героїв. У серці заворушився мотив якоїсь бадьорої пісні: «Ех писати. Тільки про що: лише в природі щастя, а в житті — скорботи... Писати про скорботи...»

Він ішов додому з думками одразу взятись за писання. Що буде писати, ще не знав: чи то справник з каліченням солдатом, чи бідний сусіда, чи клаптик власного життя. Однаково що. Але це буде поривання до правди. Ні, сама правда...

Відхилив двері до хати — й жахнувся. На долівці пір'я з подушок. Становий скидає з печі тряпиччя, а два поліцаї нишпорять під полом. На столі вже лежала купа скуповджених паперів, серед яких була й драма «Не стоїть жити».

Архип дивився на твори, і якась невидима сила давила на серце. Він мало не закричав несамовито. Хотів було кинутися на стіл і з жалю, з люті порвати всі зошити, де було стільки праці й переживань. Він може б і зробив це, якби третій поліцай не ввів у хату заплакану матір.

— За що? В чому я винен? — хвилюючись, допитувався Архип.

— Потім узнаєш, — відповів становий, — менше надо смутить народ, а то... пророки появились. — І потім грізно: — Іди вперед...

Забрали жужмом усі папери з столу та й повели Архипа.

— Недаремно таки багатий погрожував біля молотарки, — подумав він.

Днів через кілька повернувся. Бідняцтво його радо зустріло. Дехто під час ув'язнення Тесленка став навіть зневірятися в жадобі до свободи. Тепер же знову була віра і певність: «не буде так».

— Не буде так! — Архип не раз говорив біднякам.

Після арешту першим відвідав його Чопик Мина. Як учтивий школяр, вислухував Мина свого друга і підтримував його в усьому. Більше, ніж хтонебудь, Мина захоплювався громадськими питаннями, які ставив Архип.

Коли добре стемніло, вони пішли в убогу необгороджену хату, що стояла край села, як сиротина. Тут збиралися найбідніші

селяни і, як колись у Юхима Тесленка, просиджували у балачках за північ. Тільки балачки вже були не ті.

Починали, звичайно, з погоди і новин на базарі. Потім Архип діставав спід поли якусь книжку. Про бідність, невільництво, поневіряння читав він. І все там — кожне слово книжки — ніби за Харківці писалось. І всяк тоді хотів сказати про себе, про свою долю, ніби зараз в усіх увірвалося терпіння.

— Судить самі, як я живу. Панським собакам краще...

— Атож... А мені хіба легко? Тільки осінь почалась — і хліба ні крихти...

— Діждемо пори, що й ми вилізем з нори...

— Жди, поки рак свисне, — зітхав хтось тихенько.

Тоді чувся голос Архипа. Рівний, тихий. І кожен звук, кожне слово його з насолодою ловили, хоч усі співбесідники й були здебільшого старші роками. Архип говорив, що так не буде. Настане кінець і багатіям. Треба тільки гуртуватись, надії не втрачати.

Року 1905 в Лохвиці заснувався так званий «Крестьянский союз». Архип пристав до нього з надіями.

— Так от де я знайду собі і ціль життя, і карі оченята, і щось гарне, велике.

Пішов він на перші збори цього «союзу» в повіт. В душний хаті повно люду. Насторожені й тихі розмови. Щільно закриті ряднами вікна. Промову говорив керівник їх — багатий агроном, ліберал.

— Агітувать, політично просвіщать...

Слухають. Якась урочистість незвичайна, нарочита. Край столу — заступник голови земської управи. Теж із багатіїв. Він час від часу поглядав у бік Тесленка, може з підозрінням. Його примружені очі так і пронизують кожного. Він почуває себе тут господарем повновладним. Он поруч нього з застиглою посмішкою секретар тієї ж таки поміщицької установи. А далі — технік, два вчителі. Біля порога присів парубок Василь, односельчанин Архипів, що на той час працював у лохвицькій кузні. Ще — два робітники з тютюнової фабрики. Ще якісь незнайомі люди, видно службові.

— Агітувать, просвіщать, — проголошує оратор.

В Архипа змагаються думки. Багатим він вірити не звик. А може цьому повірити. Може не всі ж багаті падлюки. Та й сам же він, Архип, давно вже просвіщає селян. А тепер от буде в організації, напівтаємній...

Коли розходились, надворі непроглядна темрява стояла. Перед очима пливли чорні плями тіней. Архип і Василь, ідучи на Харківці, з напруженням вдивлялись в стежку. Василь, кремезний та низенький, у темряві зовсім карликом здавався.

— Ти ні радуєшся, ні страхаєшся, Василю? — обізвався Тесленко, дивуючись, що той усю дорогу мовчить.

— Це ти про «союз»? Хто його зна ... побачимо.
— Та й я такої думки.

Косий Зайців парубок Грицько вихвалявся на вулиці:

— Я сам вишлю Тесленка в Сибір, як на те не погодиться громада.

— Ех, який ти! — глузували парубки. — Хіба на руках однесеш його, бо втече.

— Виселю! Дайте строк.

Йому давали строк. Бились об заклад. Умовою була горілка.

І Грицько раптом зник. Парубки на досвітки пішли. Балується. Смішать дівчат. Про нього вже й забули, — коли ось і Грицько.

— Пий, хлопці. А Тесленка — в Сибір! — закричав він ще з порога. У руках його було дві півкварты, з кишень жупана вибирало ще дві. Лице продовгувате й кисле сяяло від задоволення, а коліна були в грязюці.

— Пийте, хлопці! — бурмотів він, ледве повертаючи язиком, — пийте. Оце накрав батька ...

— Одурих?

— Одурих. Він там під чаркою. Так я, взявши пляшечки, й гайда ... Неси, досвітчана мати, огірків!

І хлопці запили. Від крикливих пісень піднімався дах. Від танців бряжчали шибки. Бешкетували за північ. А далі все стихло, моторошно стало в селі. Тільки іноді злякано загавкає де собака, або закричить нічний птах. Темрява з тишею в змові.

Раптом піднялось. Що це? Червона заграва освітила горб. Величезне вогнище палало вгорі, ніби над самим селом. Чувся тріск і пахло димом. Заревли церковні дзвони. Піднявся галас, метушня. Село прокинулось. Все кричало, бігало. Кожному здавалося, що поруч, у сусіди, горить ...

На горб, до вогнища, бігли кіньми й пішки. Бігли дорослі й малі. І тільки там полегшено зітхали: горів вітряк Клепача. Пожежа не загрожувала нікому. Тушити майже нічого було. Важкий камінь гепнув з підгорілого другого поверху та й загруз у ріллю. Покотився сволок, млин догоряв.

Це сталося до того, як прибів сам Клепач.

— Братці! Що робиться!.. Боже мій!.. — голосив він спростання.

Дивились на нього селяни, і не знав ніхто: втішати чи посторонитись ...

Наступний день був неспокійний. Усі говорили та пересуджували, хто таки млин підпалив. Ходили чутки, ніби це ті, з кого Клепач мірчук великий брав, інші говорили — то, мабуть, п'яні парубки.

Заєць у той день не відчиняв своєї лавки. Він сидів у Клепача. Розмова йшла тихо. Кожне слово і жест були багатозначні і розраховані. На столі була пляшка горілки, вареники й огірки.

— Видимо, — говорив Заєць, витираючись рукавом після чарки, — видимо, думати довго нічого. Хто ж підпалив, як не той ... анархіст.

— Совершенно справедливо, Дмитрію Івановичу, — потакував Клепач, — інакше й бути не могло. Але ми ще побачимо, хто кому голову зверне.

І так вони довгенько базікали. А коли Заєць пішов, Клепач змінив рукавом крихти з столу, дістав за образами обриданий мухами папір і почав писати «донесеніє» ...

XI

— Мамо, — говорив Архип, — коли мене питатимуть, то скажіть, пішов у Лохвицю й сьогодні не прийду.

Діло було надвечір. Він приніс у хату води, посипав птиці й подався. Через городи переходив од хати до хати, щось коротенько сповіщав і знову зникав. Так він обійшов більше як півсела.

За годину, коли вже добре смеркло, на Цимбаловому горбі з'явилися гурти людей. Розмов було не чути, а тільки спалахували в темряві спритно кинуті вгору сірники, — то були сигнали.

Тесленко й Бурда останні йшли на горб. Крадучись між деревами, вони весь час оглядались, присідали й вдивлялись в темряву назад. За ними ніхто не слідкував. Ще пройшовши, зустріли Василя, який ніби виринув з п'єми.

— Це ви? — спитав він, — а я стережу. Скоріше. Оратор уже приїхав.

— Усі зійшлися?

— Багато. Чоловік сто буде. — І Василь зник.

На горбі важко було розпізнати окремих селян. Усі тісним колом оточили дівчину — студентку з повітового містечка, що приїхала робити доповідь.

То був своєрідний нічний мітинг. Темрява не давала вгадати настрою слухачів по виразу облич. Та слова студентки видимо хвилювали слухачів.

— Вірно. Землю нам! Чого там дивитися, — чулися стримані репліки.

— А хто ж ту землю добровільно віддасть? — проказав хтось з безнадійністю.

Студентка вхопилась за ці слова, щоб роз'яснити, та й замовкла, видимо не знаючи, що відповісти.

Слухачі тим часом заговорили. Розкрилося кожне серце й виливало біль, накопичений роками. Всі чекали порятунку, допомоги. А студентка тільки «агітувала» ...

Оришка уникала зустрічі з Архипом. Не виходила вечорами в умовлене місце — за хлівом під бузок ... А раз ішов він повз

двір. Дівчина стояла на воротах і — прожогом кинулась в хвіртку, від нього.

«Що це? Й не привіталась. Може відцуратися надумала?» — промайнула думка й слідом у серце вдарив терпкий біль. — «Така отака вона — доля, кохання... Невже й кінець усім надіям, сподіванкам?»

Архип знав легковажність дівчини — може вона ще й пере думає. Або втекла, бо вгледіла батька.

Додому прийшов схвилюваний і збентежений. Мати ще на порозі любо й радо зустріла, ніби скучила, не бачивши цілу добу.

— Давай мені, сину, цей вузлик, — звернулась вона.

— Та це таке... папери, — відказав Архип. Вузлик, який приніс з собою, загорнутий в чужу тряпичину, старанно заховав у соломі біля печі.

Мати подавала убогий обід. І щоб порадувати чимнебудь сина, мовила:

— Ми якось говорили з старим: невісточку б. А то зане дужаю, нікому й піч протопити.

— Облиште! Годі мені вже, — різко відповів Архип. То була для матері образа від сина перша й єдина в житті. Архип почервонів. Схопилась думка виправдатись, вибачення попросити, але не посмів, засоромився сказати про свої ненадійні стосунки з донькою шинкаря. Мати щось хотіла ще поговорити, саме тоді до хати зайшов коваль Василь і вона змовкла.

— Приніс, Архипе? — спитав Василь.

— Атож... — і він подав знак, щоб той не запитував далі. — Ти розкажи, що тут нового в селі?

— За цей час, коли ти був у повіті, новин багато, — відповів Василь, скручуючи цигарку. — Тієї ночі парубки побились. Грицькові, тому задераци, що на тебе нахвалявся, доброї дали...

Архип усміхнувся:

— Ну, а він же що?

— А він нічого, вичухується тепер. І Зайця, мабуть, знову послав у повіт... Заець повіз донос про збори на горбі... От гадина! — зціплюючи в пучках цигарку, на вухо сказав він Архипові.

— Та ну? — аж підхопився Тесленко.

— Повіз, — продовжував Василь, — тільки, хто зна, чи він його вручить. Ми пустили слух такий — хто поліцію викличе, того спалити.

Архип нічого не відповів. Уставши зза столу, він дістав захований у соломі вузлик і дав Василеві жмут паперів...

У селі таки справді коїлося страшне. Архип не наважувався дома ночувати. Йшов до родичів, або до приятелів у друге село. Так йому пощастило раз врятуватися від біди. Вночі, як його не було, набігла поліція. Усі Харківці перевернула, та нікого й нічого не взяла.

На ранок селяни були безмежно здивовані: мало не біля кожної хати по призьбах, на вулиці лежали папірці — прокламації. По два, по три чоловіка сходилися, читали:

— «Трудові селяни...» — писалось зрозуміле й жаданне. А в кінці стояла пісня:

Нумо, селяни, за правдоньку встанем,
Нумо себе боронити.
Годі стогнати, годі тужити,
Годі панів уважати.
Годі дукацькі ниви широкі
Широ грудьми їм орати.
Широ орати, кров'ю та потом гноїти.
Нумо, селяни, за правдоньку встанем.
Нумо себе боронити.

— Чи ба? Мати божа листи посилає, — прослухавши пісню, якась бабуса прошепотіла.

— А що там толкуєш! — відказали їй чоловіки, — он Тесленко таких пісень співає...

Другого дня до Василя зійшлося багато сусід і друзів. Серед них були Мина і Бурда. Не було тільки Архипа, його чекали.

Тут уперше великим гуртом співали «Нумо, селяни». Василь — присадкуватий і кремезний коваль — стояв серед хати й змахував руками, ніби диригент. Голос його заглушував інші. На лиці мінливо грала кров. Захоплення піснею таки доволі злякало Архипа, що, йдучи, здалека ще почув голос Василя.

— Що ви робите? — перебив співаців Архип. — На вас завтра ж напишуть донос.

Обірвались голоси, а пісня, здавалось, ще живе, бренть. І ніби в продовження їй Пимон сказав:

— Я це думаю: ну будемо себе боронити. Чим? Коли в нас одні мозолі... а в панів хліб, у панів жандарми. Хто нам у помочі стане?

— Поживемо — побачимо, — ненароком, неждано й для себе самого відповів Архип, і тут таки відчув ніяковість свою та незадоволення співбесідників. Від нього звикли на все чути докладні й точні відповіді.

— Архип Юхимович, ніби та книга — все знає...

І тепер от вони, як вироку, чекали його слова. Йі напружена пауза мала кінчитися чимсь фатальним... Та тут Архип нічим порадувати не зміг. Він тільки додав, помовчавши:

— Шкода, що в нас немає таких книжок...

Того ж вечора в Тесленковій хаті відбувалась інша бесіда. Відвідати Юхима прийшов брат його з Безсал.

— Ти скажи мені, що з твоїм сином? — говорив брат, — кажуть, у бога не вірує. А листи оті він пише? Ми це читали в Безсалах. Кажуть, у Ригах та Западінцях теж появились ті дивні листи.

Юхим сидів, спустивши ноги з печі, й гордовито посміхався.

Його лоскотало батьківське самолюбство — бач, мов, син мій не звичайний.

— А таке, — відказав він, — вірує чи ні — бог з ним. А те, що він пише, то й мені читати не дає. Не довіряє... Ха, ха, ха... От до чого дожився я!

— А різанина яка була?

— Яка різанина? — насторожено перепитав Юхим. Виходить, він про це не чув. Тоді брат розповів таке. У Безсалах ходять страшні чутки. Буцімто темними ночами, коли місяць зайде і тиша нависне над селом, Архип збирає свою шатію. Беруть вила, сокири. Страшні вони, як банда. І йдуть у хороми до панів. Там нишком погрожують: віддавай землю, бо вб'ємо. Говорять, ніби пані Прендельша відцуралася вже землі.

Юхим слухав це й мінився на обличчі, трусилася калічена рука. Здивування та страх були такі, що він, як крізь лід провалюючись, зненацька і з ляку відкрив рота й не міг промовити слова.

— Та де там! — втрутилася в розмову Явдоха, — то все бабські теревені. Про нас брешуть, аж гай гуде.

Хоч і заперечувала чутки Явдоха, та Юхим, крім незадоволення, став відчувати до сина ще й підозріння.

XII

Залютувала зима. Кучугури рівнялися з стріхами. Сніг сипав, як полова з віялки. Дороги були забиті. В такі зими, звичайно, порожньо в полі, тихо в селі. Навіть мисливці не вирушають на болотисті простори Лохвиччини.

Але в той дев'ятсот п'ятий рік, не дивлячись на хурделицю, табуни вершників усе прибували в повіт. До поміщиків Кочубея, Русінова приїхало чоловік по сорок козаків. Другого дня з'явилися вершники і в пана Дублицького.

— Що це, людоньки? Чи не війна буде проти нас? — говорили селяни.

— Жижки в панів заїтрусилися! — відказували інші.

Пані Прендельша уже не першу ніч очей не стуляла. Їй ще не вдалося викликати козаків, і пустотливий вітер за вікном уночі не давав спати старій пані.

«Ось прийдуть, — думала вона, — вилами простромлять, як під Полтавою одного. Маєток обернуть. Пожежі! Грабунки! Жаж!...»

— Ах, свят, свят, — хрестилася Прендельша, бігаючи серед ночі по хоромах. І побігавши ночей зо дві, надумала.

— Піди, — сказала ранком прикажчикові, — піди й об'яви всім тим революціонерам западинським, харківським, лохвицьким, що я... одказуюсь від землі... — й у нестямі впала на ліжко.

Вістка про це облетіла весь повіт. На всю околицю одна знайшлася така. Серед поміщиків одні усміхалися, інші серди-

лися, мовляв, з глузду з'їхала стара. Харківські бідняки вчинок Прендельші сприйняли як добру ласку. Так би й думали довго, якби не прийшов Тесленко з новою звісткою: Прендельша передумала. Козаки їй пообіцяли допомогу.

— Ось незабаром, — сказав Архип товаришам, що прийшли одвідать, — незабаром зберемося всі, обсудимо, що робиться, й скажемо панам — земля наша.

Він, як дитина, радів, сплескував руками, всівся до столу писати. В хаті були Пимон, Василь та Мина. Раптом убігла мати Архипова, а за нею незнайомий підліток.

— Вони йдуть, — задихаючись, говорив підліток. — Мене з Лохвиці послали сказати вам. Козаки йдуть...

З тих уривчастих слів Архип нічого не добрав. Він сидів нерухомо з піднятим папером у руці.

— Тікаймо, — схопив його Пимон за плече, і хлопці подалися з хати.

Але тікати було пізно. Вже чути, як по кризі цокають підкови. Козаки, справді, недалеко.

— У сніг! — закричав Пимон.

Тесленко впав під кучугурою, а ті привернули його снігом і подалися за хлів. Головне — Тесленка схвати, інших козаки не мали на прикметі.

Явдоха, що лишилася в хаті, схопила на столі жмут паперів і загорнула попелом у лежанці. Юхим ходив по двору, ніби курей годував.

— Тю - тю - тю!.. — чувся його нарочито підвищений бас.

Ось і козаки. Оточили двір. Той у хату, той на горище. Бігають, скаженіють. Урядник присікується до Юхима, брязкає шаблюкою. Юхим виправдується, сперечатись починає.

— Мовчать! — репетує тоді урядник, і важкий удар у груди кидає Юхима в сніг. Кремезний однорукий старик вовтузиться біля ніг урядникових і все щось бурмоче.

— Мовчать! — знову кричить урядник. Тоді підбігають три козаки, Юхима б'ють носками, місять у снігу.

Один з козаків - обшукувачів з сяючим від удачі обличчям виносить надвір оберемок паперів, з яких сиплеться попіл. Білий сніг брудниться.

А коли нарешті закінчився трус і, забравши Архипове писання, козаки поїхали, Явдоха довго стояла біля воріт, слідкуючи за ними. Козачий наскок цим не закінчився. Були труси ще в багатьох бідняків села.

Архип тим часом лежав у кучугурі. Сніг відтавав, навкруги холоділо. Задубіли коліна, а далі й усе тіло отерпло, стало як кам'яне. Потемнішало в сніговій печері. Архип не ворухився. Нічого не чув. Мати вже разів кілька підходила до нього, брала в руки й лопату, але страшно, можуть козаки повернутись. Так і чувся кінський тупіт.

Чимало пройшло часу, доки його витягли з снігу. Синій -

синій і недішлий, не міг він навіть до хати дійти. І не боячись уже козаків, батько й мати заходилися розтирати йому тіло горілкою.

Була ще ніч, коли, очунявши, Архип вийшов із дому. Зав'язала мати хлібину в хустку, виломила ломаку, дала. Він ледве тримався на ногах. Чи то ж дійде?

— Ходімо, проведу, — сказала мати і, накинувши хустку, пішла за ним.

Крадучись, як злодії, мати й син у ранковій пітьмі покидали село.

XIII

На стикові двох головних вулиць у Лохвиці стояв дворянський клуб. Щовечора до нього мчали візники. Сани шипіли в снігу, ніби їм важко було під товстими опудалами в шубах. Перед ганком клубу з тих саней випурхували панночки тендітні, або лізли опецькувати й ліниві пани. Зборище було завжди багатолюдне: з усієї околиці з'їжджалися на гульбища поміщики.

Чулось безладне виття рояля. Хлопало з чарок вино, горілка. Пари танцювали до ранку.

Так було щодня.

Ось і тепер. Ще рано, гаразд і не смеркало, місцеві урядовці ще не прийшли, а клуб від танців двигтить... Бужинський, справників помічник, з лінивою поважністю і собі поспішає сюди. Тільки вступає на ганок, уже чути крики:

— А, ваше високородіє!.. Федір Федорович... пожалували.

— За ваше здоров'я! — кричить син Кочубєїв — семінарист і перехиляє собі чорний бокал. Бужинський не любить жартів. Він літній чоловік, який розпух від довголітньої служби. Його широкий приплюснутий череп світить лисиною, що від першої ж чарки вкривається краплинами поту.

Сьогодні ж не випити! Власне, не тільки випити прийшов він сюди. Є важливіші справи. Усівшись на любимому кріслі, він сонливо споглядає розваги. Тут частуються і танцюють, а поруч у другій кімнаті — більярд, а з третьої виринається жіночий зойк. Всі зиркають у той бік і посміхаються. Скривився на знак посмішки й Бужинський...

— Времена то невеселі... Веселиться не положено.

— Совершенно правда, ваше високородіє. Атмосфера важка, — почувись голоси. Почали його частувати, обсівши колом.

— Мо вихід є-єсть, — ехидно скривився Бужинський. І на запитливі погляди п'яних він відповів: — Будьте спокійні, все передбачено. В Лохвиці ми затримуємо на кілька днів рекрутів. Їх дві сотні. На них тільки свисни — зразу погром проти євреїв, і кінець усяким революціям. А тут і козацтво наготові. Хе, хе, скажете, плоха госуларственна голова?!

Та не справдилися його розрахунки. Рекрути на провокації не піддалися. Дізнавшись про затії Бужинського, вони другого дня зібралися в народний дім на мітинг протесту. Були тут і робітники тютюнової фабрики, ремісники та лохвицькі селяни.

— Не підемо в солдати!

— По домах, хлопці, — лунали вигуки обурення, коли прийшов на цей мітинг справник Назаренко. Він тільки що дізнався про обурення серед рекрутів і не встиг навіть усіх ремісників почесити на свою запалу між лопатками спини. Сірі вуси його гнівно здригували. Справник дивився люто й рішуче.

— Розійдись! — був його перший окрик.

Кілька чоловік поступилось і справник вгроз у натовп, що стояв на проході в залу. Тут було так тісно, що спітнілий, знесиленний, він не кричав уже, а лише повторював:

— Постороніться, громадяни, постороніться!

— Справник іде, — почувся боязкий і здивований шепіт у залі. І ніби дійшовши свого кінця до перших рядів, шепіт обернувся в окрик:

— Геть справника!

І товпа заколихалась, налягаючи на прохід.

Затиснутий між народом, він зрозумів свій безвихідний стан, втратив лють і войовничий запал.

— Я не заперечую, громадяни, — тепер уже вигукував він. — Я не заперечую проти мітингу, буду тільки слухать.

— Не пускать! Він арешти робить прийшов.

— Даю слово, громадяни. Нікого не заарештую.

Нарешті його пропустили. Сів на сцені, втирає піт. Губа спідня аж тремтить.

Незабаром у дверях знову лемент. Тепер сильніший, нарастаючий.

— Бужинський, помічник... — хтось гукнув, обриваючи голос. І знову:

— Геть погромщика!

— Громить його!

Тепер уже зі всіх кінців залу виривались голоси протесту. Роздратування піднімалось, як хвиля. Кричали, тупотіли. І в тому гармидері не чути було голосу справника, що теж кричів, махаючи рукою. Нарешті, він кинувся на чорний хід. Мітинг ірритих. Кожен відчув небезпеку й чекав розв'язки. Але нічого не сталося. Справник повернувся і, на диво всім, заявив:

— Продовжуйте, Бужинського одіслано...

Минула ніч, а ранком від села до села полинула звістка:

— У Лохвиці арештовують після мітингу!

— Так вони всіх нас заберуть. Що ж це? Ходімо, громадяни, — говорили по селах. Юрби сходилися, пересуджували події, йшли в Лохвицю. Хто запрягав підводу, щоб водночас все розвідати й побазарювати — день був саме базарний.

Найбільше народу йшло з Харківців та Запавинців — ці села поруч. Люди розхвилювані, сердиті, готові на все. В одній з тих груп ішов і Тесленко, як завжди спокійний, замислений. Його оточували тісним колом селяни. Всяк намагався йти ближче, говорити й слухати його.

Коли селяни, що йшли з Тесленком, прибули в Лохвицю, проти справникового дому зібралося чимало народу. Стояли в провулку, а чоловік з двадцять під домом бродили в снігу, стукали в вікна.

— Ти вчора казав, арештовувати не будеш...

— Виходь сюди! — кричав народ.

Довго смикали заціпку, стукали в шибки. Будинок стояв як порожній, ніхто не показувався. Уже зневірилися. Приніс хтось кілок. Разів кілька вдарили в двері. Аж тоді він сам — справник Назаренко вийшов на ганок. На мить маса замовкла. Мовчали й ті, що були поруч справника, на ганку. А потім чийсь рішучий вигук з провулку:

— Сюди його!..

І не встиг опам'ятатися справник, як був уже в дебелих руках. Його волокли по снігу, ніби підстреленого звіра. Шаблюка бряжчала. Збита шапка чорніла в снігу. Весь тремтячий, блідий, він не міг тепер устояти на ногах. Як зацькований вовк, страшно поводив очима, обличчя його перекошилось. Чекав народної розправи.

Люди все тісніше оточували його. Суворість і рішучість були на обличчях.

— А, кровопивці прокляті! Виссали з нас кров! — крикнув в обличчя справникові Архип Тесленко.

Окрик його, як блискавка, здвигнув народ. Чоловік кілька одразу кинулись до справника, — обірвані погони полетіли в сніг. А Назаренко, ніби втративши здатність говорити, тільки цідив якесь нелюдське шипіння.

І раптом почувся голос Бужинського:

— В чом дело?

— Беріть і його! — закричало кілька голосів. Бужинський був схоплений раніше ніж добрав, що діється. До нього підскок чив коваль Василь, Тесленко і ще кілька молодих селян.

Справник, прийшовши до пам'яті, пробелькотів:

— Позвольте, я подзвоню губернатору в Полтаву, хай він пустить заарештованих.

— Громадяни, ми повеземо його на пошту, — раптом вигукнув серед натовпу заступник голови земської управи, той таки з вузькими пронизливими очима, що там колись, на зборах «Крестянского союза» викрикував: «агітувати й просвіщати»...

Друга підвода, на яку всадили роззброєного Бужинського, рушила до Народного дому.

Покладений на розвальнях, Бужинський терся лисиною об перекладину, редок і щось невиразно бурмотів. Та його не чули. Не чув Ва-

силь, що придавивши коліном Бужинського, все кричав погрози йому в обличчя. Не чув і Тесленко, що теж супроводжував справникового помічника. В Архипа де й поділася стриманість, скромність. Кипучу лють, пережиту зневагу він хотів, здавалось, одразу вилити на Бужинського.

— А, кровопивці!.. — чувся його тремтячий голос.

Один по одному селяни підбігали до саней. Позирали на Бужинського, як на диковину.

Раптом ззаду почулися крики, і народ почав розбігатися на тротуари. Зачувся тупіт вершників.

— Козаки! — закричав хтось недалеко від підводи. Бужинський заметушився. Не встиг Архип схопити його, як ззаду гримнув шалений вигук справника Назаренка:

— Козаки, вперед!..

«Де взявся справник? Його ж повезли» — промайнула в усіх думка.

Але постріли вже тріщали. Селянин-підводчик несамовито крикнув і схилився на передок саней. Шарахнувся люд у сторони. Свистіли над головами шаблюки, нагаї. Один картузник лохвицький, що теж держав Бужинського на снях, не встиг схопитися, як упав розрубаний уздовж. Василь опинився перед вершником, але козак був п'яний і не міг зарубати...

Всім трупів на дорозі. Крики. Стогін. Гикання п'яних козаків. Усе те змішалось в єдиний лемент. Було жахливо, моторошно, брудно. Якось ухилившись від шаблюки, Архип ускочив до ближнього двору. Далі йти не міг. На серці був важкий тягар. А перед очима все ще мигтіли шаблюки й ніби вогнище жевріла плямами кров на снігу.

До нього підскокчив Василь.

— Біжімо, Архипе! Тут захоплять.

Вони подалися в яругу й далі, на болото. Лише тепер Тесленко трохи опам'ятався й силкувався збагнути, що сталося.

Та що ж, власне, сталося? Хто спонукав до кровопролиття?.. Так, це вони... Тесленко пригадав, як усміхнувся чиновник земської управи до справника, беручи його на поруки.

— Врятували!.. — шепотів Архип сухими від хвилювання губами, — врятували справника від гніву людей. І самі злякались, утекли!.. А козаки були покликані...

— Сором!.. Сором перед собою! Ганьба перед людьми! — він ухопився за голову й не помічав ні так само схвилюваного супутника, ні того, що йшли вони обабіч, глибокими снігами, хоч поруч була дорога.

З важкою від нервового потрясіння головою прийшов Архип додому. В цей день від нього не чули й слова. Сприйнятлива душа художника боляче й глибоко переживала нежданий кінець події 14 грудня 1905 року.

А другого таки дня після розстрілів у Лохвиці він загорнув паляницю в хустину та й знову зник з Харківців.

Лохвичани святкували різдво. Приїхали золотопогонники з губернії й почалися арешти. По п'ять, по десять щодня забирали.

... Ховався я. Було, кого заарештують, і б'ють. І я то по родичам вештався, тощо. І от, було, хвалиться мамуся мені:

— Часто й серед ночі, — каже, — слухаю: гримлять козаки. Хату обступлять тобі, перекидають усе, на горище лізуть з огнем. Кричать на батька, на мене: „Де він? Подай нам його, сякого - такого!“ А раз, — каже, — батько сказав щось не до вподоби їм, вони й давай шмагати на гайками його, сам становий звелів. І стіни й стелю в хаті оббили...

... А тоді через багачів та через прихвостнів їх так часто й поліція грала за мною. Раз - у - раз їй про мене нагадували. Та ще й зараз багачі, — а їх багато у нас, — гострять зуби на мене:

— А, який - такий, — кажуть, — землі хотів харпакам, слободи!¹

Багачі висліджували, як мисливці зайця. Дома не можна було всидіти. Навіть у близьких селах не було притулку. Тоді Архип знісся подався до Києва. Ходить по місту. Нудиться. Чужий усім. А тут спускаються присмерки вже. Де ночувати? Лише три карбованці в кишені. На щастя, натрапив гостиницю: на дверях швейцар.

Дай, думає, зайду. Відчиняють двері.

— Тут можна заночувати?

— Будь ласка... Тільки нада заплатити, — відповідає огряд на господина, підозріло оглядаючи його стару чумарчину.

— Скільки ж за це? — питає Тесленко.

— Три стоїть.

«Якраз, думає, повезло на всі гроші».

Відімкнули для нього кімнату. А в ній шик, блиск — аж муляє в очах. Скільки багатства того. Роздивляється: картини по стінах і коштовні рушники. Коли відчиняються двері, заходить баришня.

— А, ви вже тут, — говорить до нього.

Архип не добирає, в чім річ, і запитливо дивиться на баришню.

— Ви, мабуть, не впізнали? — питає він.

— Роздягайтесь... Без шутки, — говорить баришня й береться за його чумарчину.

Архипові стало ніяково й смішно.

— Та що ви, бог з вами, баришне?

— Болван! Сміяється з мене прийшов!.. Лукій, Лукій! — кричить вона й наїжається й зціплює зуби проти нього. Архип розглядає брезкле обличчя. Йому стає гидко. Відвертається. Та в дверях уже той самий «Лукій» — здоровенний, обірваний, оброслий.

— Ану, геть отсюдова! — грізно кричить він на Архипа й бере його за рукав.

¹ А. Тесленко — „Немає матусі!“

— Та я ж номер найняв?!

— Без разговоров!

Так він знову на вулиці. Йому смішно й гидко. Поглядає на літери вивісок і не бачить їх. У голові мимоволі впливає картина людської розпусти, гниття.

«Яка то її доля», — думає, ідучи по місту. А воно стало ще холодніше й байдужіше. Здавалось присядь у куточку десь, за дубілий серед вулиці впади — не дасть притулку, не пригріє чуже й жорстоке місто.

Без паспорта більше ніде було сховатися від поліції, як у киево-печерській лаврі, серед молільників. На кілька днів притулок знайшовся.

... Стеля сивесенька, стіни буресенькі в йому. На стінах пушок росте джуральця пробігають, капшучки по куточках висять... Чудовий ніч ліг!¹

Але найпам'ятнішою була йому зустріч з калічним парубком, батраком без дому, без рідні. Як і Тесленко, він поневірявся по світу. З ним разом мерзли й голодували, терпіли під нарами стусани від ченців і поліцаїв.

Та приятелювання було недовге. Не витримав батрак. Зняв мотузку з хворої ноги та й... загубив себе.

Незабутнє враження справило це на Архипа. Свої жагучі протести проти церкви й облудного лицемірства попів показав він у своєму оповіданні «Любов до ближнього».

Архип був душевно витонченої й чутливої вдачі, з живим уявленням і гострим сприйманням. Він не міг уже залишатися там, де так жахливо була загублена людина. Лавра стала гидкою, як недавно була бридка й смердюча гостиниця з розпусними жінками.

Знову пішов. Залюднене місто. Гамір. Та ж сама холодна байдужість людей.

Може навідатись до письменників, що забрали перші оповідання? Ні! Ситий голодному не вірить. Що тим безпечним панам! Хіба не красномовною відмовою було хоча б те, що вони два роки без відповіді й без вістки держали його оповідання.

Архип шукав заробітків.

Обійшов багато. Питав людей. Опинився біля найбільшого заводу. Великий мур. За ним чути гуркіт і дзеньк. Там, певно, люди щасливі: мають роботу. Крізь скляне віконце у дверях муру визирає вусата бугриста пика, мабуть вартовий. Підійти Архип не наважується. Раптом розчахнулися двері. Вибіг схвилюваний, уже літній, чорний від вугілля, робітник.

— А, так вас!.. — лається він.

— Що це, ви дядьку? — обізвався Архип.

— Що? — питаєш. Общитали й вигнали...

¹ А. Тесленко — „Любов до ближнього“.

— А я це на роботу хотів...

— На роботу?! Ти ж звідки?

Архип охоче розповів і звідки, і як живе дома та як скитається й чого шукає.

— Е, хлопче, — сказав робітник, — багатирі, кажеш, жить не дають. Ріж багатирів! А тут на роботу надії немає. Щодня викидають, — і він, розхвилюваний та сердитий, залишив розчарованого Архипа.

Тесленко пішов знову до лаври. Бородатий двірник пообіцяв узяти його в помічники. Нова професія скоро дала себе знати. Ходив він як жебрак, худий та синій від недосипання, недоїдання. І довга мітла від рання до пізня шелестіла по бруку. Замітав. Прибирав смітники. Носив воду й рубав дрова на кухні. Тут його й застало літо.

А коли війнуло теплим пахучим вітерцем із чудового Дніпра, йому схотілось додому. Харківці здавались раєм проти церковної нудоти.

Туди, де колись родились його мрії і сподіванки, туди, де, може, чекають його поради бідоласні односельчани! Але були й інші думки — поліція ще, певно, гарцює, багатії ще не забули про нього. Де ж подінеться, куди піде?

Нарешті він наважився поїхати. Саме південь стояв, коли прибув Архип на кінечну станцію. Парнеча надворі. Люди жнивають. Золотиться стерня скільки оком скинеш. Глянув — і серце забилося тривожно. Скільки землі тієї! Чужа... Косарі на панському полі вертілися, як ті дзиги. Довгими стрічками лягали покоси. І в такт махові косаря коса ніби голосила:

Земля...
Земля — наша мати,
Всіх нас породила,
Та не всіх
Приголубила...

Архип ішов поволі. Впивався теплим і запашним жнивним повітрям. Під ногами тріщала стерня. В драний чобіт набивався гарячий пісок. Над небосхилом котились мигтючі повітряні хвилі. А сонце пекло, ніби збиралось палити і спустошити землю.

XV

Першого таки вечора по приїзді Тесленка, до нього зібрались найближчі друзі.

— Розкажи бо нам, Архипе Юхимовичу, що бачив та чув, — сказав Василь, тиснучи руку.

Якусь хвилину Архип мовчав. Голова його була похилена, а загоріле обличчя налилося смутком.

— Правди шукав! — сказав він. — А правда Катериною закрита: з ким гроші-катеринки, з тим і правда...

Днів через кілька його бачили на досвітках серед молоді. Це викликало знову наговори:

— Запарубкував! Годі вже каламутити людей, — глузували багатії.

— Як бо ти змінився, Архипе Юхимовичу, — не витерпів зауважити хтось із приятелів.

Тесленко посміхнувся та й відповів:

— Насіння революції треба сіяти на молодому ґрунті, то й сходять краще.

Ще й понині його друзі пригадують ці слова. Вони глибоко в душу запали. То не жарт і не фраза крилата була. Всі помічали — не з порожніми руками ходить Тесленко на досвітки. Носить туди книги, роздає хлопцям, «крамольні» бесіди заводить.

Та недовго так було. Якимось темної ночі Тесленко прибіг до гурту молоді тремтячий і блідий, як тінь. Його провели додому. Що сталося, він нікому не сказав.

Багатії відразу, як дізналися про повернення Архипа в Харківці, подалися в повітове місто. А повернувшись, згукували збори громади. Довго бевкав шербатий дзвін, скликаючи селян. Та зійшлося ледве п'ять чоловік.

— Злякались! — шаленів Клепач. — Злякались, розп'ятак хтось, що про Тесленка буде мова. Ач, як вони його... люблять! Ну, ще побачимо. Ще він мені за млин поплатиться. Палюга!

Того таки дня в село прибігла поліція. Архипа вона не застала.

Безвітряно й тихо на ставищі. Принишкли густі похилені лози. Не ворухнуться лепехасті бур'яни. Тільки пурхне десь злякана пташка або комар у тіні жалібно заграє. Знову тихо. Все спить і ніжиться в прощальних проблесках сонця — осінь іде. Земля скоро скине своє зелене вбрання і одягне біле. Але покищо лише вересень. Суха жовта осінь. І природа у млості. Мовчить вона, засмучена, поважна, і краса її від того ще більша.

На ставище не ходять люди. У них свої турботи. Лише одну людину бачать лози. Якесь вимучена жінка з вузликом крадеться крізь гушавину. Як опиниться серед найгустіших бур'янів, то, ніби вітер дихне, тихенько прошепоче:

— Архи - ипе...

Людина в пом'ятій свитині вийде з бур'яну, сяде біля жінки. Розв'яже вузлик.

— Їж, синку, — шепоче жінка, — їж, тут сухарі, оце борщик. Ти ж страви давно вже не їв...

І покотиться в неї росина щоками. Але очі й на мить не опустяться вниз. Вони так і зиркають по боках. Чи не йде хто, чи не ворухнулися куці. А коли син попоїсть, жінка зав'яже вузлик і знову повзе серед гушавини, а вслід їй чути шепіт:

— Мамо, принеси паперу.

Восени погода мінлива. Тиша та сонце іноді замінюють довгі

нудні дощі. І вітер гуляє тоді по лозах. Дощові краплі холодно й дошкульно б'ють крізь свитину скитальника. У нього завжди мокрий одяг, дарма що мати принесла радно.

Вона все рідше й несміливіше з'являлась на ставище. Казала: — За мною, мабуть, слідять. Поліція щодня в нас. Одно трусять, аж страшно. Коли б не зловили. Бо Мину загарбали вчора в лісі.

Архип аж стрепенувся. Обличчя його, посиніле від холоду і втоми, почервоніло раптом, очі заблищали. Якусь мить він мовчав, скам'янівши, й дивився палючим поглядом перед собою. Нарешті сказав:

— Не хвилюйтеся, мамо. Хоч і піймають, посадовлять, нехай!.. Усіх по тюрмах не вдержати!.. Нас багато таких...

XVI

Він стояв серед поліційних. Очима прощався з друзями, батьками.

Схилившись на тин, схлипувала мати. Метушився розгублено батько. А вона — кароока Оріся... ні, таки не відцуралась! Заплакані очі, журне лице — ні, вона таки любила і з стиснутим серцем проводжала коханого в невидиму путь тюремних поневірянь.

Багатьох приятелів-односельців не було вже серед гурту, що зібрався прощатися з Архипом. Багатьох, як і Мину, заарештували ще раніше. Над селом, над просторами країни звисли тучі реакції. За ними ховалося сонце надій. Ховалося, та не погасло: йдучи під конвоем поліційних, Архип не думав складати своєї зброї.

В поліції сказали йому:

— Ви обвиняєтесь як предводитель шайки анархістів, терористов.

Архип не стерпів і посміхнувся:

— Брешете!..

Коли в Лохвиці не вистачило тюрем, то пан один, Шпеер, запропонував послуги — віддав свою будівлю в оренду під тюрму. У цій тюрмі опинився й Тесленко. В камері було ще понад десять таких, як він, політичних. З мокрої долівки піднімався сморід, а слиз швидко вкрила чорні стіни. В'язні самі себе обслуговували і обігрівали. Невистачало найпотрібнішого, найдоступнішого для тих, хто на волі — свіжого повітря. Воно цілком заляжало від наглядача.

Бряжчать ключі. Ржаві двері скриплять.

— Встать! — кричить наглядач. — Господин начальник іде.

В'язні метушаться, струшують одяг. Тесленко лежить.

— Що вони мені зроблять? — бурмоче до товариша. — Подумайте, начальник!

І не встиг закінчити фразу, як до камери вбіг наглядач...

Два важкі удари носком. Бік ніби проломився.

— За чого б'єш?! — простогнав Архип.

То була перша сутичка. Клишоногий і одутлий наглядач фукса не забував потім непокірливого арештанта. Скільки в карцер водив — у підземний льох з віконцем у дверях, що скидався на могилу для живих. Сидіти в ньому було, мов страшний сон переживати. Проте, сон минучий, а карцер повторювався. І давали важкі кам'яні зводи льоху і гнітила образа.

Жовтень, місяць арешту, давно вже минув. Прийшла зима. Крізь побиту шибку в камеру порошить сніг, вривається холод. В'язні мовчазно переживають глибоку муку. Гнітяться і мліють у холодних мурах.

Тяглося так аж до березня, коли в тюрмі стало просторіше й холодніше, бо декого погнали на заслання, декого в інше місце перевели.

Мешканці тюрми Шпеера здружилися, стали як брати. З Архипом Тесленком був друг вірний Мина Чопик, якого згодом кинули сюди. В'язні ще більше смутились. Кожний з них день у день чекав чогось, хвилювався.

— Не падайте духом, — говорив Архип Тесленко, — не падайте, мільйони страждають.

Сам наспівував тихенько. Іноді оповідав про бачене й чути в блуканнях. То була здебільшого імпровізація ще ненаписаних творів. Великий страдник терпеливо переносив жахливі тортури.

Слухали в'язні його розповіді про нестерпну долю народу. Слухали й дивувалися — незвичайна людина!.. Про муки, страждання говорить одно, а сам ніби й не страждає.

Та побачили й Архипа в невимовній тузі, вбитого горем великим. Сталося те пізньою весною. В камері від парнечі ще збільшився сморід. Було напівтемно. Лише одинокий тонкий промінь падав крізь ґрати. Він не світити прийшов — рідкий і безсилий був для цього. Він лише оповідав дивну казку про волю, про весну, що розквітла десь за мурами у повній красі. Світло дратувало й будило заглушені муками думи. Архип дивився на пасмо променів. Про щось думав. Раптом його викликали на побачення: з дому провідати прийшли.

Довгенько Архип не повертався. Коли ж прибув — його було не впізнати. Лице ще дужче зблідло. Очі налилися кров'ю. А сині губи тремтіли, як у дитини, що ладна була заплакати.

— Що з тобою, друже? — стурбовано запитав Мина.

— Ах, краще не питай!.. — скривившись від серцевого болю, відповів Тесленко й упав ниць на тверді нари.

Згодом, коли він підвівся, побачили всі ще не витерті сльози в очах: Архип тихенько, про себе, виплакував горе.

— Немає вже нашої... Зіни, — в смутку сказав він до Мيني. Зібралися в'язні. І Тесленко тихим, страдницьким голосом розповів:

— Ми дружили ... квіточки ходили рвати. Читали книги. Вона була весела, як пташка. З такими карими оченятами, з такими мріями ... Вивчилась і вчителювати хотіла вже. Та от не довелося. Не поцілувала брудної попівської ручки. Не підкорилась темним батькам ...

Піднісши на останніх словах голос, Архип раптом замовк. Мовчали й слухачі. Могильна тиша була ніби акордом беззвучним до сумної долі Зіни.

— Вона тоді написала, — продовжував Архип, — написала :

„На цьому світі, де зло, неправда, нікчемність панують, чомусь гарному, світлому немає місця ... Прощайте“¹.

І опинилася в рудці ... Утопилася. Стратили життя!

— А ми живемо, — говорив він далі з обуренням, — ми не страчені. Живемо й не помічаємо, що нас так само страчують. Потроху. День - по - дню ми губимо тут свої крашкі літа. Вкорочується вік і гине здоров'я. А ми в цій ямі кам'яній ... животіємо та й годі!

Поневіряючись у царських пазурах, він довго виношував образ обої сестри й подруги Зіни Строй. Та й описав його під ім'ям Оленки в найвидатнішому своєму оповіданні «Страчене життя». Це жагуча поема про безвихідь, темряву й злидні, про долю тих, хто не хотів плазувати.

Вболіваючи по Зіні, Тесленко досить виразно розумів, що й його життя, його талант ведуть на страту.

Тому ще одне підтвердження прийшло. У дверях крізь заграшоване віконце показались рижі вуси наглядача.

— Тесленко здесь? — запитав він, удаючи, що не знає Архипа. І кинув до камери листа.

Лист був від батька :

„Во первых строках“, сразу „от господа бога“ ... се - те, далі: „а на шот села кудрявого і на шот ливади з полуницями і вигону, то уже іх тобі по век вечной не ... шо?.. не видать“. — Каторга, значить. Докази великі. Так рука затремтіла ... — „Тепер у нас ані піснет ні что. Поліція ... — закреслено паличками сюди й туди цілих два рядки, видно, в товариша прокурора. — І багачі как доведались, што тіба не повесят, а только на два годи, то аж показілись. І почал бегать у город до ... — закреслено. — І почалі кричать в обществе: он вредной человек у селе, зослать іво по приговору обчеському“.

Далі таке взнав з листа цього.

Виїздить хтось у „общество“ — а хто — скрізь позакреслювано, — намовляє селян того, що й багатирі — заслать ... Селяни огинаються зразу давай: „та шо, та як ... Та ми нічого не знаємо і ... зашли, то й гроші плати“. Виїздить удруге. „Нікакой платы не потребуют с вас“. А багачі: „хто не хоче высылать, і той такий самий, і того зішлемо. Пиши приговор“, — до писаря. — „Ну, аби не платить хоч“².

¹ А. Тесленко — „Страчене життя“.

² А. Тесленко — „В пазурах у людини“.

Довго Тесленко стояв нерухомо, пустивши з рук цього листа. Перед очима йому туманилося: тіло заніміло ...

З Люхвиці перевели в'язнів до гадяцької тюрми. Далеко від дому. Не навідуються рідні й близькі. Моторошний і тягучий тюремний час.

„Сиджу в тюрмі, життя смакую. Весна ось надворі. Там десть за мурами карі оченята співають, соловейко лящить, а тут сидиш ... Зневага тобі, сморід, сирість, голодний. Сидиш, позираєш на сонце, ждеш ночі, ждеш, щоб забутися, заснути швидше. І то ... як блошині дадуть. І це сьогодні так, завтра і хто зна поки! І це до суда ж! А там що ще суд заспіває!?“¹

Він впадати в розпач починав. Перспективи були чорні. Не марилося вже «щось гарне, велике» в житті. А це животіння в смороді, серед бруду не вішувало доброго кінця.

Єдиною відрадою був приїзд матері. Вона, зігнута й загоріла, прийшла, щоб потішити сина. Тільки нічим було потішати. Лихі новини розповіда :

„— Та там ... боже мій!.. Там таке ... Балакають багачі, що тебе вже .. судили, закували й роз ... розстрілили ...

— Радіють, а я ... ні сплю, ні їм ... млію ... млію ... А тут ще сич кричить, кури ... вмираю ... А це письмо від тебе прийшло, аж ожила мов. Піріжечків спекла тобі, булочку, підводу найняла, і це ... Тільки ... боже мій!.. Насилу впрохала начальника, не пускав до тебе“².

Огож, багачі не забували. Мало їм, що видали в тюрму, «обчеське» заслання ухвалили, ще й пересуди, ще й про розстріл ...

— Доки це буде?! Доки сидітимемо в цій ямі?! — обурювався Тесленко. Мина Чопик болісно поглядав на друга. Як той схуд! Плечі гострі, немичні, підхилені ноги, — ніби висмоктаний п'явками. Тепер вже Мина втішав Архипа. Та прийшов час розставання. Мину відрядили в заслання. Тесленко залишився й далі чекати слідства.

Тюрма ще понуднішала. Він обертася обличчям до стіни, щоб не бачити гидот на підлозі. Вуха затуляв, щоб не чути брудної лайки злочинців, серед яких його посадили.

У томліній й самотності жив аж до весни 1908 року. А тоді вичитали йому: «... У Вятскую. По милости министра высылка на два года. Срок — 27 декабря».

— Что за милость! — сказал Архип.

XVII

На каторгу. Пересильні. Утиски. Образи. Нудотно й важко. Начальство тюрем та надзирателі виплекали в собі презирство й звирячу грубість до людини. Ця риса в них одбита й на обличчях. Червоні, пикаті. «Наче яструби», думав Архип.

¹ А. Тесленко — „Немає матусі!“

² Там же.

У Москві його затримали надовго, бо скрізь по пересильнях у Вологодській і Ярославській губернях лютував тоді тиф.

На першому засланні Тесленко був недовго. Не погійшися й виразки на ногах, як назад погнали, на слідство. Знову етап, важчий за каторгу всяку. Осінній холод уже дошкуляє. Голодний і немічний, звалиться, було, де Архип на кам'яному помості пересильні й лежить, як прибитий.

У такому стані він бачив страшний сон. Буцим рижі коті якісь вп'ялися в горло. Це було десь у степу. Навколо зелень і квіти. На сонці метушаться комахи. Вітер грається в травинці... А тут ці здорові брудні коті... Архип стрепенувся. Йому здалося, що з розірваного горла бризнула кров. Прокинувся тремтячий не то від холоду, не то від кошмарного сну. Від холодної кам'яної долівки бік ніби одерев'янів. Голова стала важка. Архип поглянув на сторони, — всі нари були такими ж знедоленими зайняті. Він знову спустився на долівку.

Гнітило безсоння. У хворій голові — кубло думок, настирливих, як мухи.

Тесленко не вірив у сни. Але дивна пригода з котями його хвилювала. Він став пригадувати, напружуючи пам'ять.

— А, так це ж учора було, — сказав собі.

Йдучи десятки верст глухими лісами під конвоем, він думав тоді — описати все, що з людиною роблять. Людина у пазурях — левиних? коршунових? тигрячих? Ні! Біло це. Людина в пазурях у людини! Що може бути жорстокішим. Він так і по-ршив назвати своє біографічне оповідання.

Доки прибув на суд у Лубни, мало з ніг не падав. Здоров'я покидало. Важко дихаючи, він опустився на лаву підсудних і байдуже чекав що буде. Суд був виїзний, губерньський. Люду зібралось багато. Прийшли й з Харківця. Багатий Клепач привів ще й батрака свого. Це Клепач мав засудити Архипа за спалений кимсь млин. Та присяги злякався.

— Мм... Ваш... бла... ррр... не припомню... давно о дело было, — невизначно промимрив Клепач на суді.

Архипа виправдали. Проте, він пішов знову в етап. Це вже відбувати «обчеський» вирок харківських багатіїв.

Втретє проходив каторжний шлях. В кінці серпня відбувся суд, а поки добралися до В'ятської губернії, настала вже холодна осінь. На пересильнях він простудився, і раз-у-раз тепер боліла голова.

Йшли пішки конвойні й висланці. Обабіч тяглися ліси, холодні й мокрі від невпинного дощу. Іноді зупинялись серед цих лісів на «почінок» і тоді каторжники йшли в село просити шматок хліба... Ім бо видано було тільки по гривнику на добу.

На півдорозі Архип відчув, як обважнілі ноги не підкоряються волі, не можуть і кроку ступнути. А в голові мутиться й за-

дишка перетинає дух. Мокрий одяг, як залізними обручами, здавив немічне тіло.

Його залишили в лікарні, в тій палаті, де безнадійні лежать. Ще день, то Архипові гірше. Він втрачає свідомість. Б'ється, як пташка в клітці, стогне й кричить.

— Тиф. Не витримає: виснажений дуже, — над ліжком його шепочуть лікарі.

Тесленко цю фразу почув і серце облилося кров'ю. Так, значить, кінець усьому. Кінець пориванням і надіям. Не вбачить він правди, яку так довго шукав, не вчує співів пташиних в садочку, не розкриє книги вже. А писання — втіха серця? Вони також загинуть, як гине їх автор серед понурих і мокрих лісів? А карі очі коханки? А друзі? Батьки? Не вбачити їх...

З лікарні виносять чийсь труп у мертвецьку. Обнятий жахом, Тесленко весь як у пропасниці тремтить. Його розпалене хворобою тіло раптом холодіє, ніби застигає, й, здається, всьому... кінець... Тоді він починає думати про надії, про щастя. Життя таке миле перед ним. І любов така до нього.

— Жити, жити...

Ні, він ні за що не вмере! Не випустить із мозку гарячих мрій. «А цікаво, що б з мене було? Яким би я був, якби не це?» Він силкується оглянути своє вимучене тіло — і втрачає свідомість...

В лікарні півтора місяці пролежав.

Дарма що строк дворічного заслання кінчався через тиждень якийсь, його не повернули. Далі — в далекі глибокі сніги йшов понівечений хворобою Архип. До Вятки. Від неї понад річкою Чепца потяглася залізниця. До Глазова. Це двісті з лишком верстов.

А потім ще. Ліси й низини — скільки око сягне. По снігу вбрід було важко йти, як по воді. Руки, ноги німіють. Терпкий мороз палить обличчя.

Так прибули в Бісеровську волость. Був другий день різдвя. У волості порожньо й холодно, тільки одна людина сидить у сінцях. Архип навіть не глянув на неї. Сів, чекає начальства. Коли ось:

— Архипе Юхимовичу!

— Брате мій!.. — скрикнув Тесленко. Перед ним стояв Мина. Весь оброслий та худий, він здавався старішим удвоє, ніж був.

— Така радість! — продовжував Архип, обнімаючи друга. — Чи не додому збираєшся?

— Атож.

— Воно й моє заслання кінчається завтра, та бач... погнали...

Другого дня — на волі. І знову снігові дороги, холодні вокзали. Додому, додому...

У задньому вагоні поїзда їх тільки двоє. Мороз по вікнах тче візерунки. Мигають станції, полустанки, сяють сніги. Потізд наспівує сумливо й одноманітно. Пригойдують музика дорожня. І Тесленко сидить з притушеним холодним зором. У руках його клапоть паперу й олівець.

— О, хоч би вже скоріше кінчалась... дорога, ця,— зітхає Мина.

— Скоріше? — перепитує Архип. — Ну, приїдеш, а далі що? У бур'яни?

Мина помітив зворушливу невдоволеність друга. Заспокоювати почав:

— Байдуже, Архипе Юхимовичу. Може таки вгамувалися жандарі.

— Так, так,— іронічно зауважує той. І підводиться, і ніби заспокоєний вже, тихенько наспівує жартівливу пісню. Папірець забутий виповзає з руки і поволі падає під ноги. І водночас Архип хапається за груди. Важкий кашель розриває вимучене тіло. Мало не захлинається від глибокої задухи, мало не падає з ніг.

Мати зустрічала в сльозах. Пустив сльозу і старий Юхим, що не збирався вже бачити сина.

Приходять друзі. Радіють, потішають. Оповідать новини. Але друзі не всі: Пимон — засланий, Василь — у темниці. А декого... перша про це заговорила мати.

— Пішла,— сказала вона,— пішла. Вигриз батько... Бідна Оришка... Так і перевелася дівчина десь... у притоні.

Це ті вузенькі карі оченята. Це вона — втішна й мила. Разом збиралася щастя шукати... Архип добре знав старого п'яницю Василенка, й його не дивувало, що безглуздий шинкар вигнав свою дочку з двору.

Та де ж тепер вона? Перед очима промайнули жахливі картини розпусти. Над цим він у Києві гірко потішався. А тепер от... Жаль, як колючий терен у грудях. Ні. Краще забути, силоміць потушити біль... Він узяв книжку в руки.

По приїзді Архип Юхимович багато читав і писав. Сидіти довго не можна: плеврит, захоплений у казематах, п'явкою ссав груди. А з застужених легенів час від часу виривався удушливий кашель. Тоді він пробував лежачи працювати. Писались оповідання «Страчене життя», «Прощай життя», «Поганяй до ями», «В пазурях у людини»... Чувся сум і сльози лились. Та це був скоріше вираз навколишньої дійсності, розчарування, аніж настрої самого письменника. Втративши сили, здоров'я, Архип не втратив надії, любові до народу. Не втратив жадою писати.

Ще з більшою пристрастю ніж колись ходив він по хатах бідняцьких з книжками під пахвою. Збирались молоді й старіші. Архип роздавав селянам книжки. В його бібліотеці, поруч з лек-

ціями по історії письменства, лежали твори Пушкіна, Гоголя, Шевченка, Толстого. Були книги про історію Франції, про філософію й земельні справи в Зеландії, про Канаду та про те, який буває державний лад.

Архип бесідував, писав. А в селі тим часом не забували про «бунтовщика».

— Землі хотів харпакам, слободи!.. — вишкірювалися багатії.

Тесленка не хвилювали вже ті розмови. Було надто багато пережито, щоб боятися якихось погроз.

Табір ворогів його поповнився ще й хворобою. Після тифу від недокрів'я день - у - день боліла голова, пекло під грудьми.

Звернувся якось до лікаря.

— Істи краще треба,— порадив той.

Істи... Хворіла мати. Гнітився немічний батько. Спустошилось остаточно господарство. І в той день, коли мати - трудівниця зовсім звалилась з ніг, поліція знову прийшла за Архипом. Виявилось, не всі провини відбув. У повіті насуплений слідчий промимрив:

— Тот самий, котрий у бунті проти справника ішов?

Тесленко мовчав. Його повели в земський арештний дім.

Пробув у тюрмі щось недовго, та як повернувся — двору було не впізнати. Хатина з трухлим дахом прихилилась до землі, ніби присіла каліка, що просить милостиню. Вітер зірвав покрівлю на причілку й під негоду на стелі відкисала глина. В такому стані був і лісяний хлівець, де ще кудкудакали голодні кури. Навіть погріб завалився, набравшись води.

Архип посумував над матусею, що місяців зо два з ліжка не вставала, й поратися пішов. Десь треба було дістати хмизу та протопити в печі. Десь позичити б хліба, давно бо його не бачили в домі. Старий батько — безпорадний та очуманілий — коли захворіла Явдоха, розгубився остаточно й не міг навіть попросити допомоги в сусід.

Опівночі стихав материн стогін. Архип тихенько брав зошит і книги з полицки та й підсідав до світла. Мертва північ зазірала в вікно. Моторошно було від тиші. Письменник іноді здригував, з острахом прислухаючись. Йому чувся шепіт за вікном. Він знав, як загомоніла багачня в селі. Не вірилося, щоб не стежили за ним, не зазірали в вікна.

— Іменно докажу, що в Тесленка є мошенницькі книжки,— натакував один з багатіїв на «Кобзаря» Шевченкового.

Спробував Тесленко заприятелювати з місцевими вчителями. Прийшов до школи, привітався. Коли він уже збирався почати розмову на якусь літературну тему, йому образливо й грубо відповіли:

— Про що вам собственно з нами говорить?

Він мовчки вийшов. І посміхнувся. І похитав головою. «Так

от воно що. Віддурались. А колись же разом вистави робили. Про волю бесіди вели. Та нехай! Нехай у них теплі затишні місця. А я піду в неоплену хату до хворої неньки». І він якось без зусиль пригадав свій вірш, написаний ще в дитинстві:

... Этот мир убийства и лжи,
Мир довольства бездушных слепцов,
Мир безумной, подлой наживы,
Мир мучений бессильных честных бойцов!..

Дома Архипа чекало найбільше горе з усіх досі пережитих. Його матуся, рідна, найдорожча людина — вмирала. Вона підводила свої страдницькі очі на змарнілого сина й ніби ще раз благала не побиватися, жаліти себе. Архип з хвилюванням пригадував її клопітливі турботи. І в дитинстві, і коли став вже дорослим, вона вірною захисницею була йому.

Матуся. Неписьменна й знедолена. Чесна й доброзичлива. Вона була гідною матір'ю яскравого таланту — Тесленка. Образ її так тепло й любовно відобразив він у багатьох своїх творах.

Вона померла на початку січня 1910 року. Для Архипа настали найтрагічніші дні життя. Самотність, як колись холодні мури темниці, давила тепер на серце. А тут ще й хвороба, ще й клопіт по господарству. Ні хліба, ні палива немає.

Добувши борошна, він заходився пекти хліб. За паливо служив сухий пташиний послід. І біда ж вийшла з тим: порепалися, розпливлися хлібини...

— Як воно, тітко Одарко, замішують тісто? — питав він сідки.

В таких турботах промайнули зима й літо. Настала друга — остання зима. Велике горе по матері, згладжене часом, дало можливість писати знову. І ніби в недоброму передчутті він поспішав. Закінчував оповідання «Немає матусі». Турбувався про те, що вже написано було: хоч би не загинуло марно. На той час по різних газетах та журналах було вже видруковано вісімнадцять його оповідань. Решта ще не побачили світу. А збірка творів тільки по смерті його вийшла.

Тепер головною перешкодою до роботи була хвороба. На ліжку поруч нього лежало незакінчене оповідання «В пазурях у людини». Рука піднімалась писати й опускалась неміжно: здоров'я уже не було. Поривався, в агонії бився і ніби підкошений падав. А жити ж хотілося. Горіти, страждати, прагнути, радіти.

— Так отаке мені. Молодий, жить би, працювать би... Життя мое справді таке, що треба звірячого організму, щоб я протяг за тридцять років, — писав він в останніх своїх листах. І відчував, що залишається без надій на життя. Воно — розвіяне в скитаннях, погашене в тюрмах.

З наближенням весни здоров'я так погіршало, що він остаточно зліг. В повітрі стояла пронизлива вогкість. І від того су-

хоти ще сильніше давалися взнаки. Щодня йшла горлом кров. Він сох і чорнів.

У квітні друзі одвезли його в лохвицьку лікарню. Лохвиця... Та сама, де п'яні козаки рубали обдурених селян, де він уперше відчув холодні мури в'язниці, звідки поневірятись по тюрмах пішов.

— Не можу... я не можу... — стогнав Тесленко. — Перевезіть мене кудись.

Місцевий предводитель дворянства іншим занепокоєний був: він наказав одвезти Архипа в сільську лучанську лікарню, щоб далі сховати від народу й відвернути можливі небезпеки для себе.

Хворого там не лікували. Він доживав останні дні. Втрачав свідомість. Кликав невиразно когось... О першій годині ночі на п'ятнадцяте червня його не стало...

— Бач, яка він людина... А я на нього... так... гримав, — утираючи сльози, говорив старий Юхим, коли побачив, як до труни стікаються сотні людей. Старі й малі — бідняки з усієї околиці несуть квіти на могилу свого друга.

Сина поховали. Батько пожив у самотності трохи і також помер. І місце зрівнялось, де стояла убога хатина.

XIX

Безповоротно проніс минувшину швидкоплинний час, як річка проносить скаламучену воду. Не впізнати стало Харківцеві — і людей цього села.

Пимон Бурда не був дома два десятки років, і тепер, повертаючися, від усього приходив у здивування й захоплення. Він бачив багато міст і сіл — квітучих, пишних. Та все те було звичайним для нової доби. Так не кидалися в вічі зміни, що сталися в останні часи. Свої ж рідні Харківці він одразу порівняв з колишніми, схованими під спудом десятиріч. І який же то був контраст...

На станції встав з поїзда, коли сонце тільки но показалося на сході. Рідкими, ніжними проміннями цяткувало воно зелень і золотило довгі череди кіп та високі ожереди соломи.

Бурда йшов навпростець, зупинявся біля полукипків. Брав важкий опецькуватий колос пшениці й, ніби вперше бачив, — довго та обережно розглядав його.

— Господарі! Оце так господарі! — шептали його старечі губи.

Поглядом кидав аж до обрію — і скрізь бачив хліб, хліб. Копи вкривали поле, як багатотисячна череда худоби.

Віддалік помітив Бурда тракторну бригаду. Хоч і не по дорозі було, зайшов до неї. Привітався до дівчини-трактористки, щоб якнебудь зав'язати розмову, запитав:

— А куди тут, дівчино, до Харківцеві?

— Е, ви заблудилися, дідусю!

— Та невже?!

Вийшло, справді так. Він ішов у напрямі невеликого куща верб, тоді як село zostавалося ліворуч. Воно зарясніло новими будовами, вквітчалось садами, так то старик прийняв його за сусіднє містечко.

— Страх, як усе змінилось, — промовив Бурда.

— А хіба ви були тут колись? — ласкаво запитала дівчина-трактористка.

Старик промовчав. Здалося, що й справді він ніколи тут не жив і не був. Дитинство, молодість, проведені в цих краях, були невиразні й бліді проти теперішнього життя.

Старому Пимонові стало гірко. В нього ніби й молодості не було. Найцінніші роки людини пройманули безслідно. Тільки й зазнав життя, як після революції пішов на завод, у місто. Підучили там. За двадцять років устиг забути все гірке й сумне. І Харківці забулись. А то якось почув, що в рідному селі буде велике свято. Вирішив поїхати, побачити, як тепер там. Може колишні друзі ще живі, то разом з ними віддати шану тому старому другові, на честь якого призначили свято.

Зібрався, приодягся в чистеньке й оце — приїхав.

Дівчина-трактористка так і не добилася — жив він тут, чи ні. А старий уважно розглядав її повне засмагле обличчя, стежив за меткими рухами та й думав — чия вона, чи харківська?

— Ви, той... мабуть, з Харківця? — зніяковіло запитав.

— Атож. Я — Тесленкова.

Це дуже збентежило старого.

— Тесленко, — промайнула в нього думка, — як шкода, що немає тебе. Ти б побачив, за що так рано загинув. Зустрів, певне б, оцю однопрізвищну з тобою дівчину. Вона молодіє не так, як ми колись, друже...

— Дівчино! Чи ви чули про того... Тесленка?

— Чу-у-ла! — вигукнула трактористка крізь гуркіт мотора, вирушаючи в гони.

Трактор плавно пішов борозною, за ним ворушилися чорні скиби ріллі. Старий Бурда, ніяковіючи, всміхався юній знайомці, і в почуттях завирувала гордість.

Зворушений новими думками, він прискорював крок, ідучи, куди показала дівчина. Група акуратних нових будівель означала, що там було дворище колгоспу.

При вході у двір стояла кузня. Гепав молот. Чулася жвава розмова. Бурда зупинився на порозі цієї великої цегляної будови. Поглядом зустрівся з м'язистим старим, але моложавим на вигляд ковалем, що стояв серед гурту хлопців, видно пояснював їм ковальське ремесло.

На якусь мить настала мовчанка, усі розглядали прихожого. Раптом старий коваль з простягнутими руками кинувся вперед.

— Так це ж ти!.. Пимоне!..

— Василю!.. Василю... — схвильовано повторював Бурда, обнімаючись із другом молодості своєї.

Підійшли й хлопці, знайомилися, раділи гостю, хоч більшість із них ніколи не бачили Бурди.

Пішли до контори колгоспу. Туди збиралося багато літніх і молодих колгоспників. Було таке відчуття, що з приїздом гостя вже почалося велике свято, призначене на завтра.

На сніданок Бурду запросив Мина Чопик. Він за роки розлуки найбільше серед усіх приятелів постарів. Густу чорну бороду його рябила сивизна, скаржився на попереки і не випускав із рук палиці.

За сніданком старі друзі розговорилися. На диво Бурді, Мина в згадки про минуле не вдавався, він увесь був заклопотаний колгоспним господарюванням.

— Дехто побалакує, що я старий, а до всього чіпляюся. Ех, як же не чіплятися! — говорив Мина, — це їм не панська економія якась. Мій син головує в артілі, ми всі хазяїни тепер.

Потім оглядали артільне господарство. Чого тільки не показував гостю старий Мина. Та найбільше вразила Пимона картинка, яку побачили вони, вийшовши за двір колгоспу, в сад. Десятків зо три маляток вовтузилися в рожевому піску. Їхні пухленькі тільця були ще рожевіші від піску. Вгледівши стариків, усі ясельні діти кинулися до них.

— Дідусю, дідусю, — сповнився сад веселим щебетанням.

Спочатку Мину, а потім і Пимона діти обхопили за ноги й загнали дорогу. Бурда якусь мить нерухомо дивився на дітвору й очі його стали мляві, видавали приховану схвильованість. Потім він ухопив одного хлопчика й швидко та обережно, ніби боячись розлити цінну рідину, поніс його перед себе, та й сів на леньку поруч розлогої груші. Адже тут колись збиралася бідняцька челядь Харківця. Отут, може й на цих от розсошинах похилої яблуні, сидів колись Архип Тесленко та занотовував щось на клапті паперу, слухаючи пісні дівчат...

Сонце вкоротило тінь дерев. Воно висіло майже над вершинами їх, наповнюючи сад парнечею. Легенький вітер заносив запахи поля. Десь недалеко, як велика бджола, дзижчала молотарка й чухкав двигун.

Повз сад проходила велика череда корів товарної ферми. А там десь швидко торохтіли підводи за снопами. Для Пимона Бурди, людини, що виросла в селі, вся та ідилія була ніби знайома і водночас — нова, хвилююча. Вона викликала піднесене почуття щастя, якусь глибоку сталу радість і полегкість на душі. Старий Чопик не вибував нікуди з села, на його очах воно мінялось. Уся ця гама звуків і фарб — уся новизна давно вже привичаїлась для Чопика. Чи не тому, бува, він не хоче й не любить говорити багато про минуле.

Хлопчисько, що довго сидів нерухомо на руках у старика, почав раптом пручатись: він помітив, що замріяний дідусь забув

про нього. Пимон випустив із рук дитину та й пішов за Миною, який кликав уже дивитись на колгоспну пасіку.

Такими оглядинами закінчився перший день гостювання Пимона в рідному селі. Він заночував у того таки Мيني.

Ранком, тільки но підбилося сонце, залунала музика оркестру.

— А ходімо, лишень, гостю : свято вже почалося, — з цими словами звернувся Чопик до Пимона, який, прокинувшись, лежав і думав, чому так рано в селі починають свята.

Згодом вони були на вигоні. Там збиралося вже до тисячі народу. Співало відразу кілька гуртків дівчат. Хлюпостили рожеві прапори, від сонця схожі на полум'яні язики.

Молодь під музику танцювала. В першому ж колі Бурда вгледів свою нову знайому — засмаглу трактористку. Рвучко й легко, як та ластівка, пурхала вона по великому колі для танців.

Піонери несли букети квітів. Чи то від квітів, чи від того, що стояла жнивова пора, повітря було насичене якимось невловимими для визначення пахощами. Квіти доповнювали й прикрашували урочистість свята.

Раптом музика стихла. На трибуну зійшов Василь — колгоспний коваль. Він якусь хвилину мовчав, мабуть добираючи найвлучніше перше слово. Потім заговорив :

— Товариші. Сьогодні будемо шанувати того, хто передчасно від нас пішов ... Що якби не закатували Тесленка, яких би оповідань він тепер написав ...

Стверджуючи свої слова, плавним жестом Василь показав навколо.

Потім він ще багато говорив про життя минуле й цьогочасне. І кожне слово відрубувалося жестом дебелої руки коваля.

Старий Пимон перестав його слухати. Схопивши за руку Чопика, він тиснувся до трибуни. В його руках відчувалася жвавість, що такою характерною була для років молодості його.

— Я ... я не буду про минуле ! — шепотів він Чопикові, що не розуміючи цього нежданого пориву, стримував друга.

Перед самісінькою трибуною прудко підбігла дівчина - трактористка та допомогла старому зійти східцями. Вона теж опинилася на трибуні, бо Пимон загородив сходи.

Дали старикові слово. Він обтер спітніле обличчя, а потім :

— Хотілось багато сказати, товариші. Але ... — тут він поглянув на Чопика, що саяв від щастя за друга, й тихенько закінчив : — не будемо згадувати про минуле ... Поговоримо про сьогоднішню радість, про людей ось таких ... — замовк на мить, а потім, як дитину, поцілував у лоб чорняву трактористку.

Оплески й регіт піднялися, як вихор. Засоромлена дівчина шмигнула в гущу народу. Старик, схвильований, теж сховався з трибуни ...